

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap

EX ORIENTE LUX

Fig. 14. Fragment van een relief uit het paleis van Aššurbanipal te Ninive, thans in de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, te Brussel (O 1930); zie pag. 72.

PHOENIX

is een halfjaarlijks bulletin, dat wordt uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap „Ex Oriente Lux” en onder redactie van het Dagelijks Bestuur staat.

De contributie voor het Genootschap bedraagt f 12.50 voor leden en f 7.50 voor jeugdleden en studenten. Hiervoor ontvangen de aangeslotenen het bulletin Phoenix, zij kunnen de door de plaatselijke afdelingen te organiseren voordrachten bijwonen en mogen gebruik maken van de bibliotheek. De abonnementsprijs van Phoenix bedraagt voor niet-leden f 8.— per jaar.

Adres van redactie en administratie van Phoenix, alsmede van het algemeen secretariaat van het Genootschap en de bibliotheek: Noordeindsplein 4a, Leiden. Openingsuren: 9-12.30 en 14-17 uur. Telefoon 23682, postrekening 229501 ten name van „Ex Oriente Lux”, Leiden.

Het Dagelijks Bestuur is als volgt samengesteld: Prof. Dr. M. A. Beek, voorzitter; Prof. Dr. A. A. Kampman, 1e secretaris-penningmeester; K. R. Veenhof, 2e secretaris-penningmeester; Dr. W. F. Leemans; Prof. Dr. A. S. van der Woude. In het Algemeen Bestuur hebben voorts nog zitting: Mevrouw C. F. L. van Heek-van Heek; Prof. Dr. L. de Meyer; Prof. Dr. J. P. M. van der Ploeg O.P.; Prof. Dr. J. Vergote; Prof. Dr. J. Zandee.

INHOUD VAN DIT NUMMER

Genootschapsmededelingen	50
Hoe staat het met de publicatie van de koptisch-gnostische geschriften van Nag Hammadi? (II, slot) (J. ZANDEE)	53
Nieuwe phoenicische inscripties (K. R. VEENHOF)	62
Kunstschatten uit het Nabije Oosten in de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis te Brussel (D. HOMÈS-FREDERICQ)	68
Een relief in de tempel van Luxor (H. C. JELGERSMA)	75
De kathedraal van Faras (K. R. VEENHOF)	78
Het Museum van Oudheden te Boğazköy (A. A. KAMPMAN)	85
Twee orientalistische dissertaties	90
De literatuur van het oude Nabije Oosten in franse vertaling (K. R. VEENHOF)	92
Boekennieuws	96

GENOOTSCHAPSMEDEDELINGEN

JAARBERICHTEN

Voor de inhoud van de Jaarberichten nos. 16-18 verwijzen wij naar de vorige nummers van dit bulletin. Deze zijn voor de leden van ons Genootschap nog tegen gereduceerde prijs verkrijgbaar.

Jaarbericht No. 19 werd in april 1967 aan onze leden-abonnees toegezonden. Het heeft de volgende inhoud: E. UPHILL, *The Nine Bows*; H. ALTENMÜLLER, *Zur Lesung und Deutung des Dramatischen Ramesseumpapyrus*; H. ASSELBERGHS, *Beschouwingen over Cultuur en Kunst in Egypte*; JAC. J. JANSSEN, *Semitic Loan-Words in Egyptian Ostraca*; W. HELCK, *Eine kleine Textverbesserung*; W. BARTA, *Zum Ritual der Götterbarke im Neuen Reich*; H. SCHMÖKEL, *Die theophoren Personennamen Babyloniens und Assyriens*; J. KLÍMA, *L'Opinion publique et le souverain mésopotamien*; H. HAAG, *Der gegenwärtige Stand der Forschung zu den Beziehungen zwischen Homer und dem Alten Testament*; P. J. PARR, *The date of the Qasr Bint Far'un at Petra*; H. BARDTKE, *Neuere Arbeiten zum Estherbuch*; H. F.

WIJNMAN, *Philippus Ferdinandus, professor in het Arabisch aan de Leidse Universiteit (1599)*. De omvang bedraagt 190 pag.; dit nummer geldt als een dubbel deel voor de jaren 1965-1966. Met dit nummer is deel VI van het Jaarbericht, omvattende de nos. 16-19 (1959-1966) compleet. Leden kunnen dit deel of afzonderlijke nummers nog verkrijgen tegen de gereduceerde prijs.

Jaarbericht No. 20 is thans in copie gereed en bevindt zich bij de drukker. Het zal in de loop van 1968 verschijnen. Het bevat bijdragen op egyptologisch, assyriologisch en palestijns-archeologisch gebied, van de hand van H. J. A. DE MEULENAERE, H. ALTENMÜLLER, W. BARTA, B. J. PETERSON, E. SOLLBERGER, S. H. HORN e.a. In het volgende nummer van Phœnix volgen nadere mededelingen. De omvang zal zijn ca. 110 pag., met 20 pl.

Banden voor de delen I-V van het Jaarbericht zijn uitverkocht. Wel zijn de voorwerken en indices nog verkrijgbaar, à f 6.— per deel. Oude nummers van de Jaarberichten vanaf deel 10 zijn voor leden verkrijgbaar à f 15.—; de band voor deel II (nos. 6-8) en deel VI (nos. 16-19) à f 6.—.

PHENIX

Oude nummers van Phœnix zijn verkrijgbaar tegen de volgende prijzen: I-VIII à f 1.50 per nummer en f 3.— per jaargang; IX-XII à f 2.— per nummer en f 4.— per jaargang. Voor niet-leden is de prijs f 7.50 per jaargang. De abonnementsprijs bedraagt voor hen vanaf jaargang XIII f 8.— per jaar. Banden voor Phœnix I-VIII zijn uitverkocht; die voor IX-XII is nog verkrijgbaar à f 4.—.

MEDEDELINGEN EN VERHANDELINGEN

Ongeveer gelijktijdig met dit nummer van Phœnix zal gereed zijn deel 16 van de „Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap „Ex Oriente Lux“:

Dr. J. HOFTIJZER — *Religio Aramaica*

In deze studie (omvang ca. 72 pag., met 4 pl.) die als ondertitel draagt „Godsdienstige verschijnselen in Aramese inscripties” geeft de auteur — door zijn jarenlange werk aan het *Dictionnaire des inscriptions sémitiques de l'Ouest* als weinigen vertrouwd met de talloze inscripties — een analyse van wat wij op grond van de oorspronkelijke aramese teksten weten over de godsdienst en met name het pantheon der Arameeërs. Het boek bevat naast een algemene inleiding inzake der Arameeërs vier hoofdstukken, welke gewijd zijn aan de oudere aramese periode (ca. 9e-6e eeuw v. Chr.), de Nabateeën, Palmyra en Hatra. Het boek, dat een lijst bevat van alle daarin voorkomende godennamen en epitheta, is een belangrijke verzameling en interpretatie van een moeilijk toegankelijk en wijd verspreid materiaal, van belang voor allen die zich met de teksten of de godsdienstgeschiedenis van het oude Voor-Azië en met name het Syrisch-palestijnse en Arabische gebied bezighouden. Het is voor leden tegen gereduceerde prijs verkrijgbaar.

In het voorjaar van 1968 zal als deel 17 in deze serie van de pers komen deel 2 van Dr. B. H. STRICKER's studie over *De geboorte van Horus*, dat een omvang van ca. 130 pag. zal hebben. Nadere mededelingen over inhoud en prijs zullen onze leden op een later tijdstip bereiken.

Voor leden zijn in deze serie nog verkrijgbaar de delen (alle 4to):

- 7: *Kernmomenten der Antieke beschaving en haar moderne beleving* (1947, 278 pag.; f 25.—)
- 10: B. H. STRICKER, *De Grote Zeeslang* (1953, 27 pag., 8 ill.; f 5.—)
- 11: B. H. STRICKER, *Overstroming van de Nijl* (1956, 32 pag., kaart; f 5.—)
- 12: J. M. A. JANSSEN (uitg.), *Egyptische Oudheden verzameld door W. A. van Leer* (thans in het Allard Pierson Museum te Amsterdam; 1957, 40 pag., 18 pl.; f 7.50)
- 13: T. JANSMA, *Oost-Westelijke verkenningen in de dertiende eeuw*. De reizen van de Franciscan Willem van Rubroek naar Mongolië in de jaren 1253-1255 en van de Nestoriaanse prelaat Barsauma naar Europa in de jaren 1287-1288 (1959, 67 pag.; f 7.50).
- 14: B. H. STRICKER, *De geboorte van Horus, I* (1963, 86 pag., 13 fig.; f 10.—)
- 15: J. ZANDEE, *An Ancient Egyptian Crossword Puzzle*. An inscription of Nebwenenef from Thebes (1966, 79 pag., 1 pl., 3 fig.; f 12.50)

JAARVERGADERING 1967

De jaarlijkse algemene ledenvergadering werd dit jaar op 24 juni te Leiden gehouden. Het Bestuur deelde mee van de reeds vóór enkele jaren verleende machtiging tot contributieverhoging gebruik te hebben moeten maken, i.v.m. de steeds stijgende druk-, porti- en administratiekosten, alsmede om de op de afdelingen drukkende kosten van de organisatie van het lezingen-programma door ruimere uitkeringen aan de plaatselijke studiekringen te kunnen opvangen. De contributie is thans voor leden (leden-medewerkers en gewone leden): f 12.50 per jaar; voor jeugdleden tot 21 jaar en studentleden tot aan het afleggen van het doct. examen: f 7.50.

Mede dankzij deze contributieverhoging ziet het bestuur het komende financiële jaar met vertrouwen tegemoet, daar het thans verstreken jaar ons geen nadelig saldo heeft opgeleverd, en de inkomsten en uitkomsten elkaar in evenwicht zullen houden, met name dankzij het voldoende aantal abonnementen op het „Jaarbericht”. De verwachting is dat ook de delen van de serie „Mededelingen en Verhandelingen” bij de leden — tegen gereduceerde prijs — voldoende belangstelling zullen ontmoeten.

Dankzij de toewijding van de besturen der plaatselijke studiekringen is

het lezingenprogramma in de meeste afdelingen goed verlopen. In het totaal werden 73 voordrachten georganiseerd, waarvan ca. één kwart in samenwerking met andere verenigingen of stichtingen. Het aantal voordrachten per afdeling varieerde meestal tussen 3 en 5. De belangstelling was bevredigend, hoewel per afdeling — het aantal leden in aanmerking nemend — toch nogal uiteenlopend. Het zal zaak zijn voortdurend aandacht te blijven besteden aan het werven van nieuwe leden, waaronder jeugdleden. Het ledental bleef dit jaar vrijwel constant op ca. 1570 door afvloeiing en aanmelding van ca. 80 leden. Enkele afdelingen kampen met moeilijkheden, hetzij door een te klein ledental, hetzij door een noodzakelijke maar nog niet geëffectueerde bestuursmutatie. Het bestuur hoopt door een iets ruimere uitkering aan de studiekringen de afwerking van het lezingenprogramma te bevorderen, en tevens het aantal sprekers en onderwerpen te kunnen vergroten.

In België werden de voordrachten thans centraal georganiseerd, eveneens ten dele in combinatie met andere instellingen (Musea voor Kunst en Geschiedenis te Brussel; Hoger Onderwijs voor het Volk). Naast de eigen belgische sprekers traden als nederlandse gastsprekers op Prof. Dr. A. KLASSENS en Drs K. R. VEENHOF. De nieuwe wijze van organiseren heeft bevredigend gewerkt.

*

HOE STAAT HET MET DE PUBLICATIE VAN DE KOPTISCH GNOSTISCHE GESCHRIFTEN VAN NAG-HAMMADI? (II)

Uit Codex V zijn vier geschriften gepubliceerd: A. BÖHLIG und P. LABIB, *Koptisch-Gnostische Apokalypsen aus Codex V von Nag Hammadi* (Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin-Luther-Universität, Halle-Wittenberg, 1963, Sonderband).

De apocalypse van Paulus. Apocalyptische literatuur is ook uit het late Jodendom bekend. De apocalypse wordt gesteld op naam van een of andere gezaghebbende bijbelse figuur b.v. Henoch. Deze wordt in extase aan de aardse wereld ontrukkt en door een engel omhooggevoerd in hemelse gewesten. Daar vallen hem allerlei „openbaringen” ten deel. Hij ziet engelen en hemelse machten, maar ook welk lot de ziel na de dood ondergaat. Deze openbaringen worden door hem te boek gesteld. Op grond van 2 Cor. 12 : 2, waar hij schrijft, opgetrokken te zijn geweest tot in de derde hemel, kon gemakkelijk ook aan Paulus een plaats onder de apocalyptici worden gegeven. In het gnostische geschrift uit Codex V komt Paulus veel verder dan de derde hemel, n.l. tot in de tiende! Paulus ontmoet op de berg Jericho een kind, dat hem aankondigt, dat hij het verborgene uit het geopenbaarde moet kennen. Paulus wordt nu meteen opgenomen in de derde hemel en

zonder dat daarover veel wordt gezegd stijgt hij op naar de vierde. De Geest leidt hem. Hij aanschouwt het verhoor van de ziel onder stokslagen door engelen bij de poort van de vierde hemel. Ook in de vijfde hemel, waarheen hem zijn medeapostelen begeleiden, ziet Paulus een gericht over de ziel. In de zesde hemel ziet Paulus een groot licht, dat uit de zevende hemel straalt. In de zevende hemel komt hem een oude man met wit haar tegemoet, die Paulus naar het doel van zijn reis vraagt. Op echt gnostische wijze geeft hij ten antwoord, dat hij naar de plaats wil terugkeren, waar hij vandaan komt. Ook wil hij de doden uit hun Babylonische gevangenschap bevrijden. Dit doet denken aan de kerkelijke gedachten omtrent de nederdaling ter „helle” van Christus. De grijsaard waarschuwt Paulus voor de moeilijkheden, die hem verder te wachten staan, en geeft vervolgens een teken aan de bewakers, om Paulus door te laten, die daarop verder opstijgt tot in de tiende hemel. Zowel in het kind als in de grijsaard hebben wij verschijningen van Christus te zien. De apocalypse wil inlichtingen geven omtrent het lot van de ziel na de dood. Het wereldbeeld is geocentrisch. Om de aarde welven zich concentrische bollen. De eerste tot de zevende hemel zijn de planeten-sferen. De achtste hemel (Ogdoas) is die van de vaste sterren. De gedachte van de hemelreis van de ziel was ook in andere kringen, o.a. die van de Hermetici bekend.

Er volgen nu twee *Apocalypsen van Jacobus*. Deze apostel had groot gezag onder de jodenchristenen. Van de geschriften van Nag Hammadi worden er verscheidene aan hem toegeschreven. In het Thomasevangelie neemt hij een leidende positie in onder de apostelen en Codex I begint met een apocryphon van Jacobus. Volgens Hieronymus was het Jacobus, aan wie de Heer het eerst na zijn opstanding verscheen. De eerste apocalypse van Jacobus heeft een duidelijk Valentiniaans karakter, daar de figuur van de aeon Sophia en de lagere vorm daarvan, Achamoth, er in voorkomen. Aan de tweede apocalypse ligt misschien een joodschristelijke traditie omtrent Jacobus ten grondslag, die een bewerking van gnostische zijde heeft ondergaan.

De eerste apocalypse van Jacobus heeft een duidelijke compositie. Als vorm is gekozen een dialoog tussen Jezus en Jacobus. Het eerste gedeelte speelt zich af tijdens het leven van Jezus en bestaat uit zeven uitspraken van elk der gesprekspartners, het tweede deel valt na de dood van Jezus en bevat er zes. Jezus spreekt Jacobus met de eretitel „broeder” aan. Zoals in menig Valentiniaans geschrift spreekt Jezus eerst van God als „de zijnde”, die „onbenoembaar” en „onuitsprekelijk” is, de volstrekt transcendente „onbekende” God. Jezus is uit deze zijnde voortgekomen en heeft als zijn beeld dezelfde eigenschappen. Hetzelfde vinden wij in het Valentiniaanse vierde tractaat van Codex I. Aan Jezus zullen de gnostici zich zelf als zonen van

de zijnde herkennen. Jacobus krijgt de raad, zich van het aardse Jeruzalem te scheiden, omdat daar een menigte archonten woont. Jezus licht Jacobus in over het aantal der archonten. Het zijn er niet zeven en ook niet twaalf, maar tweeënzeventig. Jacobus moet het „blinde denken, de band van het vlees” afwerpen. Dan zal hij tot de zijnde komen. „En gij zult niet Jacobus worden, maar gij zijt de zijnde”. Dit is het typisch gnostische standpunt: De wezenlijke identiteit van mens en God. Door zelfbewustwording voltrekt zich deze identiteit. Jacobus ziet gevaren: Hoe kan hij tot de zijnde komen, daar zovele archonten hem in de weg staan? Jezus antwoordt, dat de machten het meer op hem dan op Jacobus voorzien hebben. Hij zal hen weerstaan door zwijgen. Zeker is hier gedacht aan het zwijgen van Jezus gedurende zijn proces. Verderop in de apocalypse wordt gezegd, dat niet de Joden, maar de archonten de eigenlijke tegenstanders van Jezus zijn in de lijdensgeschiedenis. Jacobus drukt nu op gnostische wijze de bijbelse gedachte uit, dat hij, die geen zonde gekend heeft, tot zonde is gemaakt (2 Cor. 5 : 21). Jacobus drukt zich dialectisch uit: Want gij zijt in grote onkunde gekomen, maar gij werdt niet met iets er in bevekt. Want gij zijt in een vergeten gekomen en de herinnering bleef bij u. Voor een gnosticus is het wezen van de zonde, dat de mens de eeuwige dingen, die hij tijdens zijn pre-existentie gezien heeft, vergeten is. Het gnosticisme is de weg, waarop hij weer tot herinnering wordt gebracht. De denkbeelden van Plato over de anamnese zijn hieraan niet vreemd. Jezus neemt afscheid van Jacobus. Later zal hij hem meer openbaringen geven, opdat de mensen tot geloof mogen komen. Na het lijden van Jezus, wanneer Jacobus treurend op een berg zit, verschijnt Jezus hem opnieuw. Hij zegt Jacobus de erenaam van „de rechtvaardige” toe. Hij troost hem en zegt, dat hij het lijden niet moet vrezen. Hij zal de rol vervullen van de lijdende knecht des Heren uit Jesaja 53. Daarna komt het belangrijkste deel, dat overeenkomt met de apocalypse van Paulus: Wat zal Jacobus moeten zeggen, wanneer hij bij de hemelvaart van zijn ziel onderweg dreigende poortwachters ontmoet, die hem tegenhouden? Deze soort „paspoortspreuken” zijn in de oudheid in verschillende cultuurkringen bekend, o.a. in het oude Egypte. In bepaalde spreuken van de sarcofaagteksten en van het dodenboek vragen in het hiernamaals demonische poortwachters de dode naar het doel van zijn reis. Hierop moet hij een bevredigend antwoord geven, b.v. door te zeggen, dat hij op weg is naar heilige steden, zoals Abydos of Heliopolis. Doordat hij hun naam kent kan hij zijn belagers bezweren. In de apocalypse van Jacobus vragen de „tolle-naars” Jacobus naar zijn afkomst. Deze vragen moeten de schrijver in de gelegenheid stellen een echt gnostisch antwoord te geven: De mens stamt uit het pleroma van de godheid en keert er weer heen terug, zich opnieuw

verenigend met zijn pneumatisch wezen. „Ik ben een zoon en ik ben uit de pre-existente Vader”. Deze woorden stemmen vrijwel letterlijk overeen met wat Irenaeus en Epiphanius meedelen over wat de mens bij zijn hemelvaart volgens de gnostici moet zeggen tot de poortwachters in de hemelse gewesten. Dit is een sprekend voorbeeld, hoe de geschriften van Nag Hammadi de tradities bij de kerkvaders bevestigen. Bij Epiphanius staat: „Ik ben een zoon van de Vader, de pre-existente Vader, een zoon evenwel van de pre-existente. Ik kwam echter, om alles te zien, wat mij eigen en wat mij vreemd is, maar toch ook niet geheel vreemd, maar behorend bij Achamoth, die vrouwelijk is en zich dit geschapen heeft. Ik herleid mijn geslacht tot de pre-existente en keer terug tot mijn eigendom, waarvandaan ik gekomen ben”. In de apocalypse volgt een dialectische beschouwing over het wezen van de mens. Hij bestaat uit wat hem vreemd is en wat wezenlijk voor hem is. Naar de leer van Valentinus wordt uitgelegd, dat de mens zijn bestaan ontleent aan moeder Achamoth, de aardse pendant van de hemelse aeon Sophia, die van God afviel. Achamoth behoort tot de aan de materie gebonden wereld, maar krachtens haar afkomst is zij geestelijk. Daarom is ook de mens een tweeledig wezen, psychisch en stoffelijk aan de ene kant, hetgeen hem vreemd is, maar hij bezit toch ook een pneumatische kern, die hem eigen, dus wezenlijk voor hem is. Door dit pneumatisch element is hij in staat alle gevaren te boven te komen en ten slotte in het pleroma van de Vader, waar hij thuis behoort, terug te keren. Het is merkwaardig, dat in de hedendaagse „vernieuwingstheologie” dezelfde terminologie terugkeert. Iemand als Paul Tillich spreekt over de zonde ook graag als „vervreemding” en Robinson volgt hem daarin na in zijn „Honest to God”. De terminologie is niet toevallig maar is wezenlijk voor de oude gnostiek en voor de moderne neo-gnostiek. Ten grondslag ligt de gedachte, dat de mens principieel met God verwant is. Wat niet goddelijk aan hem is, is hem dus „vreemd”. Hij moet uit de vervreemding terugkeren door zich te herinneren wat hem het meest eigen is. Voor de klassieke gnosticus is dat zijn pneumatische kern, die identiek is met het wezen van de godheid. Na de diepzinnige antwoorden, waarvan zij niets begrijpen, geraken de archonten zo in verwarring, dat zij de hemelreiziger laten passeren. Aan het slot wordt gezegd, dat Jacobus de apocalypse moet meedelen aan Addai, die haar na 10 jaar moet opschrijven, en verder moet doorgeven. Jacobus vraagt naar de namen van de zeven heilige vrouwen, die met Jezus waren. Er worden er vier meegedeeld: Salome, Maria, Martha en Arsinoë. Jacobus zegt, dat hij zich het lijdende geslacht op aarde zal aantrekken en dat hij er voor pleiten zal bij de Vader, wanneer hij tot de Heer terugkeert. Aan het zeer lacuneuze einde wordt waarschijnlijk over het martelaarschap van Jacobus gesproken.

De tweede apocalypse van Jacobus is een kunstwerk met een zeer strakke compositie, waarvan grote gedeelten uit ritmische versregels bestaan. 1. Inleiding. De woorden van Jacobus tot zijn Joodse rechters zijn bewaard gebleven, omdat de priester Marim, die met de vader van Jacobus, Theudas, verwant was, ze heeft opgetekend. Eerst wordt meegedeeld, dat Jacobus gewoon was te prediken en dat nu doet vanaf de vijfde trede van de tempeltrappen. 2. Jacobus stelt zich zelf voor. Hij is „rijk aan gnosis”, „de geliefde, de rechtvaardige, de zoon des Vaders”. 3. Begroetingsscene. Jacobus vertelt van zijn ontmoeting met de opgestane Jezus. Aan Jezus worden woorden in de mond gelegd, waarmee hij getuigenis aflegt van zich zelf, maar ook spreekt Jezus van de hoge positie van Jacobus. De schrijver heeft aldus weten te bereiken, dat het gezag van Jacobus tot Jezus zelf herleid wordt. Jacobus was in een huis, waarin zich ook Maria, de moeder des Heren, bevond. Maria zegt, dat Jacobus evenals Jezus door haar gevoed is, derhalve zoogbroeder van Jezus is. 4. Toespraak van Jezus. Dit is het belangrijkste deel van de gehele apocalypse. De climax bevindt zich dus in het centrale gedeelte. De tendens van Jezus' woorden is, dat Jacobus na zijn heengaan zijn plaats zal innemen, vrijwel een tweede middelaar zal worden. Dit is in overeenstemming met het Evangelie van Thomas, Logion 12, blz. 82, 28: „Jezus zeide tot hen: In plaats van waar gij heengingt zult gij tot Jacobus, de rechtvaardige, gaan, terwille van wie hemel en aarde zijn ontstaan”. De bedoeling is daar: In plaats van naar mij zult ge naar hem gaan. In de apocalypse zegt Jezus tot Jacobus: Mijn vader is u tot een vader geworden. Jacobus moet het evangelie verkondigen en zal twee groepen mensen op zijn weg ontmoeten, de goeden, die van boven geroepen zijn, en anderen, die onder de macht van de demiurg staan. De mensen van de eerste groep zullen naar Jacobus luisteren; hij is hun helper, die hen tot de deur van het rijk Gods zal voeren, waardoor zij zullen binnengaan. Jacobus wordt nu door Jezus zelf met zo veel woorden een heiland genoemd: Gij zijt namelijk geen verlosser en helper van vreemden. Gij zijt een verlichter en verlosser van de mijnen, die nu evenwel de uwen zijn. Gij zult hun openbaring geven en gij zult het goede onder hen allen te voorschijn brengen. Men zal u bewonderen wegens al uw krachtige daden... Om uwentwil zal men zich over diegenen erbarmen over wie men zich zal erbarmen. Tenslotte belooft Jezus in gnostische bewoordingen, dat Jacobus weer terug zal keren tot het pleroma van de godheid, waarvan hij is uitgegaan: Gij zult weer worden zoals ge waart, voordat ge u ontkleeddet. 5. Afscheidsscene. Op uitnodiging van Jezus omarmt Jacobus hem. Hij leert nu Jezus kennen zoals hij is en geraakt in vrees en vreugde over dit mysterium tremendum ac fascinans. 6. Rede van Jacobus tot zijn rechters, corresponderend met 2. Hij maant

hen aan, Jezus te leren kennen, zij moeten nuchter worden en ontwaken uit hun roes van onkunde. Jezus was degene, „die zijn zal; en hij zal weer voleindiging geven voor wat begonnen is en begin voor dat wat voleindigd zal worden”. De voleindiging, de teleiōsis, is een typisch gnostisch begrip. De gnosticus heeft immers in principe de geestelijke kern in zich, die slechts tot ontwikkeling gebracht moet worden. Jacobus maant zijn rechters aan, dat zij door hem Jezus zullen zien; „Ziet op hem, die spreekt (Jacobus), en zoek naar hem, die zwijgt (Jezus). Kent hem, die op deze plaats gekomen is (Jacobus), en kent hem, die heengegaan is (Jezus)”. Jacobus staat dus voor hen als een middelaar tot de kennis van het heil. 7. Martelaarschap van

Fig. 15. De collectie codices uit Nag-Hammadi.

Jacobus. Dit voltrekt zich geheel volgens de Joodse wetten, zoals die voorkomen in het tractaat Sanhedrin. Jacobus wordt eerst van de tinne van de tempel geworpen, en, wanneer hij nog leeft, hetgeen zeker als een wonder van God bedoeld is, tot zijn middel in de aarde begraven en gestenigd. De dood van Stephanus heeft hiervoor model gestaan. Jacobus bidt tot de Vader, terwijl de stenen op hem neerdalen: „Red mij van een vreselijke dood. Breng mij levend uit mijn graf. Red mij uit een zondig vlees, want ik heb op u vertrouwd met al mijn kracht. Want gij zijt het leven van het leven”.

De apocalypse van Adam. Dit geschrift vertoont geen christelijke invloed.

Het moet ontstaan zijn onder Syrisch-Palestijnse Joodse gnostici, die de inwerking hadden ondergaan van Iraans gnosticisme. Het laat zich op vele punten vergelijken met Mandeïsche geschriften. De apocalypse werd w.i.w. aan Adam geschonken, maar deze gaf haar door aan zijn zoon Seth, die haar weer verder bekend moet maken aan hen, die voor de gnosis bestemd zijn. Seth is het kind van Adam en Eva, dat in de plaats van de vermoorde Abel gekomen is. Hij is niet zo in de zonde verstrikt als zijn gevallen ouders. Seth is het voorbeeld van de ware vrome, een heros van de oertijd, die zijn plaats in de hemel heeft en als heilbrenger dienst kan doen. Hij heeft een hemels en een aards karakter, zoals dat in andere gnostische geschriften met Jezus het geval is. Als kenner van de apocalypse speelt Seth in dit geschrift een veel belangrijker rol dan Adam. Onder de gnostici bestond een afzonderlijke secte van de Sethianen, hetgeen niet zeggen wil, dat het geschrift uit hun kring stamt, want ook bij de gnostici in het algemeen is Seth een belangrijke figuur. De apocalypse van Adam is naar een bepaald schema gecomponeerd.

I. Het bericht van Adam over hetgeen met hem en Eva geschiedde. Adam en Eva verkeerden in een volmaakte staat, waarin Eva Adam in de gnosis onderricht. Beide staan boven de demiurg. Deze maakt, dat zij de heerlijkheid en de gnosis verliezen. De gnosis gaat nu op het uitverkoren geslacht van Seth over. Adam en Eva geraken in diepe afhankelijkheid van de demiurg, maar er verschijnen drie mannen aan Adam, die niet tot de aanhang van de demiurg behoren. Zij wekken Adam uit de doodsslaap en schenken hem een openbaring aangaande zijn geslacht. Ook in het Mandeïsme worden drie Uthra's uitgezonden, die de roep tot het leven doen horen. Wanneer de demiurg opnieuw bemerkt, dat hij zijn greep op de mensen dreigt te verliezen, verblindt hij hun ogen. Zij geraken nu geheel in de macht der begeerten en worden aan de dood prijsgegeven. Adam geeft de openbaring der drie mannen nu door aan zijn zoon Seth, want hij moet sterven, maar Seth en diens nageslacht zullen leven. In dit gedeelte gaat het dus om een strijd tussen de hoogste God en de demiurg om het bezit van de menselijke ziel. De demiurg pleegt zijn aanslagen, maar uit de hogere lichtwereld wordt steeds weer verlossing gezonden.

II. Nu volgt de eigenlijke apocalypse. De geschiedenis herhaalt zich: Ook over Seth en zijn geslacht worden allerlei rampen uitgestort, maar zij worden daaruit gered.

1. De zondvloed. Er zijn twee groepen mensen: Zij die van hun voorvader Seth de ware kennis ontvangen hebben, die deze op zijn beurt weer ontleende aan zijn moeder Eva, en voorts alle anderen, die de gnosis niet hebben. De scheppergod, die ook pantocrator, de almachtige, heet, in onder-

scheid van de hoogste God, besluit alle mensen, ook het geslacht van Seth, door een watervloed te vernietigen. De Sethianen worden evenwel door engelen tot in de wolken omhoog gevoerd, zodat de ramp alleen de andere mensen treft. Van hen worden Noach en zijn geslacht door de demiurg behouden. Hier is in het syncretisme van de gnostiek ook hellenisme aanwezig, want Noach wordt gelijkgesteld met Deukalion. Het uitverkoren geslacht krijgt een afzonderlijke woonplaats op aarde, waar hun hart geheel met de gnosis wordt vervuld. Na een bede van Noach tot de hoogste God wordt gezegd, dat van de nakomelingen van Cham en Jafeth er 400 000 zich bij de Sethianen zullen aansluiten en van hen de gnosis zullen ontvangen.

2. Nu probeert de demiurg het geslacht van de kinderen des lichts door een nieuwe ramp te vernietigen, ditmaal niet door water, maar door vuur. Zij worden echter weer gered door de verschijning van grote lichtwolken. De engelen Abrasax, Sablo en Gamaliel zullen hen omhoog voeren naar de engelen, voor wie deze mensen geen vreemden zijn. Hier is weer overeenkomst met de Ginza van de Mandeëers.

3. De komst van de redder Phoster. Hij heeft vooral tot taak de redding van de zonen van Noach. De bewoners der wereld zijn aan de macht van de dood vervallen, wanneer zij de gnosis van de eeuwige God niet aanvaardden. Phoster verschijnt op aarde in een menselijke gestalte, maar hij is drager van de hoogste heerlijkheid. De demiurg en zijn archonten straffen Phoster in zijn vleselijke verschijning. Phoster toont gelijkenis met de derde gezant uit het Mandeïsme. Ook in Joodse kringen kende men reeds in de voorrabbijnse tijd de figuur van de lijdende Messias. De demiurg noemt Phoster „een mens hoger dan wij”, maar de „machten”, die de straf aan hem voltrekken herkennen hem niet. Phoster heeft dus zowel een goddelijk als een menselijk karakter.

3. Excurs over de 14 verschijningsvormen van Phoster. Veertien koninkrijken doen telkens een uitspraak over de afkomst van Phoster. De spreuken zijn steeds op dezelfde wijze gecomponeerd, b.v. „Het tweede rijk zegt van hem: Hij ontstond uit een groot profeet. En een vogel kwam, nam de knaap, die geboren was, weg en voerde hem mee naar een hoge berg. En hij werd gevoed door de vogel van de hemel. Daar verscheen een engel en sprak tot hem: Sta op! God heeft u verheerlijkt. Toen ontving hij heerlijkheid en kracht. En zo kwam hij op het water”. De laatste uitspraak over Phoster is van een geslacht, dat geen koning heeft. Zij zijn de reinsten van alle mensen. Zij, die zich bekeren, nemen „de naam op het water” aan. Hiermee wordt de doop bedoeld, die echter voor de gnostici alleen geestelijke waarde heeft. Omstreeks het begin van onze jaartelling waren onder het Jodendom sterke doperse stromingen.

4. Eschatologisch slot. De volken, die zich niet bekeerd hebben, zullen boete doen en erkennen, dat de gnostici eeuwig leven hebben, terwijl zij zelf de dood moeten sterven. „Heil de ziel van die mensen, omdat zij God met een gnosis der waarheid hebben leren kennen. Zij zullen leven in alle eeuwigheid, want zij werden niet verdorven door hun eigen begeerte en die der engelen, noch hebben zij de werken der machten volbracht, maar zij stelden zich in zijn tegenwoordigheid in een gnosis van God als licht, dat voortkwam uit vuur en bloed”.

Tot zover dit overzicht van de reeds gepubliceerde geschriften uit de bibliotheek van Nag Hammadi. Het valt te verwachten, dat in de komende vijf jaar de volgende geschriften gepubliceerd zullen worden: Het „Apocryphon van Jacobus”, het vierde tractaat en het gebed van de apostel uit Codex I; de definitieve uitgave van de „Hypostase der archonten” uit Codex II; „Het Evangelie der Egyptenaren” uit Codex III en IV; de „Eugnostos-brief” uit Codex III en V; de „Sophia Jesu Christi” en de „Dialogo van de Soter” uit Codex III; de „Parafrase van Seēm”, de „Tweede Logos van de grote Seth”, de „Petrusapocalypse” en de „Openbaring van Dositheos” uit Codex VII. Wanneer de uitgave hiervan is voltooid, zal ongeveer $\frac{3}{4}$ van de gehele vondst gepubliceerd zijn. Een vernieuwing van de studie van het gnosticisme zal eerst op grondige wijze mogelijk zijn, wanneer alle teksten van Nag Hammadi ter beschikking staan. Toch is reeds veel bereikt. Rondom de reeds gepubliceerde handschriften komt de vloed van een zee van literatuur op. Alleen al het Thomasevangelie heeft veel nieuwe inzichten gegeven op het gebied van de tekstkritiek van het Nieuwe Testament. Op een in het voorjaar 1966 gehouden studieconferentie te Messina over de oorsprongen van het gnosticisme bleek, dat men tegenwoordig niet meer met gezag op dit gebied kan spreken, wanneer men niet van de geschriften van Nag Hammadi op de hoogte is.¹⁾ Aangezien het gnosticisme nog voortleeft in moderne geestelijke stromingen zoals de theosofie en het Rozekruis blijft de studie van dit verschijnsel actueel.

J. ZANDEE

1) Vgl. thans *The Origins of Gnosticism. Colloquium of Messina* (13-18 April 1966). Texts and discussions, edited by UGO BIANCHI (Supplements to Numen, XII; Leiden, E. J. Brill, 1967, 8vo, 801 pag.).

NIEUWE PHOENICISCHE INSCRIPTIES

Uit Pyrgi (Italië)

In Phoenix X, 2 werd dadelijk na de ontdekking iets medegedeeld over een Etruskisch-Punische bilingue, ontdekt te Pyrgi. De ontdekking van deze inscriptie was vooral voor de etruskologen belangrijk, daar de in een bekende semitische taal geschreven parallelle tekst (men kan niet van een volledige bilingue spreken), zou kunnen bijdragen tot een beter verstaan van het nog steeds mysterieuze Etruskisch. Een stroom van artikelen is sindsdien verschenen, die zich met deze inscriptie hebben bezig gehouden. Nu na enkele jaren de kruitdamp van de discussie enigszins is opgetrokken, is het niet ondienstig een transcriptie en vertaling van de phoenicische inscriptie te geven, uitgaande van de laatste bewerking, door J. A. FITZMYER in het *Journal of The American Oriental Society*, 86, 1966, p. 285-296: *The Phoenician Inscription from Pyrgi*. Allereerst valt op dat hij niet meer spreekt van punisch — waarmee de inscripties worden aangeduid welke stammen uit Karthago en haar koloniën, die zich o.a. kenmerken door een meer cursief schrift, en enkele taalkundige en orthografische bijzonderheden — maar van phoenicisch, en wel op grond van enkele der bovengenoemde criteria, die echter iets subjectiefs bezitten en vooral het onderscheid tussen de oudere punische en phoenicische inscripties soms problematisch maken. FITZMYER ziet meer relaties met Cypriotische, dan met Carthaangse inscripties.

Transcriptie	Vertaling
1 <i>lrbt l^cstrt 'šr qdš</i> <i>'z 'š p^cl w'š ytn</i> <i>tbry'. wlnš mlk ^cl</i> <i>kyšry'. byrh. zbbḥ</i>	Aan vrouwe Astarte (is gewijd) dit heiligdom dat Thebarije Velanás, de koning van Kaisrije, vervaardigde en schonk in de maand van „het zonneoffer”, als een <i>gift</i> in de tempel. En
5 <i>šmš bm[?]tn 'bbt wbn[?]</i> <i>tw.k ^cstrt.'rš.bdy</i> <i>lmlky šnt šlš 3 by</i> <i>rḥ kkr.bym qbr.</i> <i>'lm wšnt lm'š 'lm</i>	<i>ik bouwde het</i> omdat Astarte het van <i>mij</i> gevraagd had in het derde jaar van mijn regering, in de maand <i>kkr</i> , op de dag van de begrafenis van de godheid. En mogen de jaren van het beeld van de godheid in haar tempel zijn als de
10 <i>bbty šnt km hkkbm</i> <i>'l</i>	sterren <i>van 'El</i> (deze sterren?).

De tekst, geschreven op een gouden plaatje van 9 bij 19 cm., langs de randen voorzien van gaatjes, kennelijk om op een voorwerp, pilaar of muur te worden gehecht, kan volgens kenners om palaeografische redenen moeilijk

jonger zijn dan ca. 500 v. Chr. De inscriptie getuigt van de verering van de Etruskische koning van Caere, het huidige Cerveteri — volgens Virgilius in de Aeneas (VIII, 478, 597-600) de rijkste der Etruskische steden — voor de phoenicische godin Astarte. Op grond van haar „verzoek” (r. 6: 'rš'), waarschijnlijk door middel van een of ander orakel, heeft hij in de haven van Caere, het griekse Pyrgoi — thans Santa Severa — in de daar bestaande tempel, een cella voor haar ingericht (vgl. voor het heiligdom als geheel, zoals dat door de opgravingen bekend is geworden, thans G. COLONNA, *The Sanctuary at Pyrgi in Etruria*, in: *Archaeology* 19, 1966, p. 11-23).

In de inscriptie wordt zowel de datum van het verzoek van de godin („het derde jaar van mijn regering, in de maand *kkr*), als de datum van de constructie en inwijding („in de maand van het zonneoffer”) genoemd. De eerste datum wordt nader omschreven met „op de dag van van de begrafenis van de godheid”; de betekenis van deze rituele gebeurtenis is omstreden. Sommigen, uitgaande van het feit dat Astarte en haar echtgenoot Ešmun de rol schijnen te spelen van Ištar en Tammuz, denken aan een rite waarbij de dood en begrafenis van Tammuz werden gerealiseerd; anderen leggen verband met de uit de akkadische mythologie bekende „nederdaling van Ištar naar de Onderwereld”. In ieder geval behoeft het niet te verbazen dat juist Astarte, die in vele phoenicische en punische inscripties voorkomt, en bekend is als „de koningin des hemels” (Jer. 7, 19; 44, 17v.), de voornaamste godin van Tyrus en Sidon, hier wordt genoemd, daar haar verering wijd verbreid was, en tot ver in het westen doordrong.

De slotregel van de inscriptie bevat de wens dat haar beeld in haar cella even lang mogen blijven bestaan „als de sterren van 'El”; zowel in akkadische teksten als in oudtestamentische uitspraken (Gen. 15 : 5) vinden we vergelijkingen met kosmische grootheden: „duurzaam als hemel en aarde” (akk.) of „talrijke als de sterren des hemels” (Gen. 15). De combinatie „de sterren van El” vindt men bovendien in Jes. 14, 13.

Uit de Ešmuntempel bij Sidon

Nieuwe phoenicische inscripties zijn kortgeleden eveneens aan het licht gekomen bij de opgravingen van de tempel van Ešmun, iets landinwaarts van Sidon in het beginnend gebergte, uitgevoerd o.l.v. M. DUNAND, die daarover mededelingen deed in zijn artikel *Nouvelles inscriptions phéniciennes du temple d'Echmoun à Bostan ech-Cheikh, près Sidon* (*Bulletin du Musée de Beyrouth*, 1965, p. 105v.). In een nis behorend tot de phoenicische periode van het ook in later tijd gebruikte en herbouwde tempelcomplex, ontdekte DUNAND een groep van 11 gebroken votiefbeeldjes, welke jonge kinderen voorstellen, zittend of liggend afgebeeld, op een voetstuk, thans

ten dele uit de fragmenten gerestaureerd. Waarschijnlijk zijn deze beeldjes bij restauratie werkzaamheden of anderszins uit de tempel verwijderd en na gebroken en zo ontwijd te zijn, naast de eigenlijke tempel gedeponeerd.

De tempel van Ešmun was reeds bekend, dankzij een aantal stichtings-inscripties of bouwoorkonden, waarin wordt vermeld dat de koning van Sidon, Bod^cašart en zijn erfzoon „deze tempel bouwde voor zijn god Ešmun, de heilige vorst” (in negen exemplaren gevonden, zie DONNER-RÖLLIG, *Kanaanäische und Aramäische Inschriften*, 1964, nr. 16). In een andere inscriptie (ibidem nr. 15) schrijft dezelfde koning: „Bod^cašart, koning van de Sidoniërs, kleinzoon van koning Ešmun^cazar, koning der Sidoniërs, heeft in Sidon aan de Zee „Hoge Hemel”, „Land van Rešef”, „Sidon heerst” (namen van bouwwerken) gebouwd. En „Sidon (is) Vorst” (?), deze tempel bouwde hij voor zijn god Ešmun, de heilige vorst”. Op zijn sarcofaag tenslotte, in Sidon gevonden liet Ešmun^cazar II schrijven (r. 15v.): „wij zijn het, die de tempels de goden bouwden: de tempel van Ašarte in Sidon-land-der-Zee, en deden Ašarte daar wonen En wij zijn het die voor Ešmun een tempel bouwden, voor de heilige vorst, „Bron-*Jdl*” in het gebergte, en we deden hem daar wonen...”

Ešmun, echtgenoot van Ašarte, is blijkens zijn gelijkstelling met Asklepios in een bilingue, god der geneeskunde. Zijn functie als zodanig blijkt duidelijk uit een op Sardinië (te Paoli Gerraiei) gevonden, op een koperen altaarzuil aangebrachte punische inscriptie, waarin de schenker vermeldt dit koperen altaar geschonken te hebben aan Ešmun, op grond van een gelofte: „hij hoorde zijn roep en genas hem”. De betekenis en etymologie van de godennaam, in het assyrisch *Jašumunu* geschreven, is omstrede. Sommigen leggen etymologisch verband met de god *šulman/šalim* (ALBRIGHT, *Die Religion Israels...*, 1956, p. 94 en n. 25); zeer recent stelt M. C. ASTOUR de god gelijk met de in nieuwe ugaritische teksten voorkomende godheid *Itm*, welke naam hij interpreteert als „schuld”, „schuldoffer”, uitgaande van de idee dat ziekte een gevolg is van zonde of schuld, en dat betaling van een schuldoffer genezing bewerkte. Hij legt eveneens verband met de god *Ašām* uit de Elefantine-kolonie, met *Ašemat* uit Samaria (Amos 8, 14) en *Ašima*, volgens 2 Kon. 17, 30 een god uit Hamath (M. C. ASTOUR, *Some New Divine Names from Ugarit*, in JAOS 86, p. 281v.). Hij werd in zijn tempel bedacht met votiefbeeldjes in geval van genezing van zieken. De gevonden beeldjes suggereren dat dit vooral bij ziekte van kinderen het geval was, maar dit kan toeval zijn, omdat het hier een groep uit de tempel verwijderde objecten betreft, die deel kunnen hebben uitgemaakt van een rijker assortiment. Drie van de voetstukken dragen de volgende inscriptie:

l^cštrt l^cdny l^cšmn, „Voor Ašarte, voor zijn heer Ešmun”.

Een vierde exemplaar, waarvan alleen het marmeren voetstuk van ca. 60 bij 42 bij 11 cm bewaard is, draagt een veel langere en belangrijke inscriptie, geschreven als één doorlopende regel:

bsml zy 'š ytn b^clšlm bn mlk b^cn' mlk šdnm bn mlk 'bd'mn mlk šdnm bn mlk b^clšlm mlk šdnm l'dny l'šmn b^cn ydl ybrk

„Dit is het beeld dat Ba^calšillem zoon van koning Ba^cana, koning der Sidoniërs, zoon van koning 'Abdamon, koning der Sidoniërs, zoon van koning Ba^calšillem, koning der Sidoniërs, heeft geschonken aan zijn heer, aan Ešmun, in „Bron-*jd*l"; moge hij zegen geven”.

Evenals in de bovengeciteerde inscriptie wordt de tempel van Ešmun hier aangeduid met „Bron-*jd*l” (boven geschreven: *jdll*). Men krijgt de indruk dat dit de naam van de in het bergland gelegen tempel is, al kan deze naam teruggaan op de locatie bij de met name genoemde bron. De prepositie *b* in de nieuwe tekst wil waarschijnlijk niet zeggen dat de tempel gebouwd was *bij* de bron, maar dat het beeld geschonken/geplaatst was *in* de tempel, zodat „Bron-*jd*l” de naam van de tempel is. Het „moge hij zegenen” doet de vraag rijzen of de votiefbeeldjes in geval van voorspoedige genezing aan de godheid werden gewijd, of in geval van ziekte in het heiligdom werden geplaatst om in het huis van de god voorbede voor de patient te doen: „moge Ešmun zegenen”!

Belangrijk is de reeks koningen in deze inscriptie genoemd. Deze verschaft nieuwe kennis over de heersers van Sidon. Terwijl bovengenoemde Bod^cašart, Ešmun^cazar II, met Ta/ibnit, diens vader, en Ešmun^cazar I te dateren zijn aan het einde van de 6e en begin van de 5e eeuw v. Chr., valt de nieuwe reeks koningen in de laatste helft van de 5e eeuw v. Chr., daar men Ba^cana, dankzij zijn voorkomen (als vazal) op Perzische munten omstreeks 430 v. Chr. kan dateren. Ook in de reeks Ba^calšillem I, 'Abdamon, Ba^cana, Ba^calšillem II zien we de gewoonte kinderen naar hun (over)grootvader te noemen, waarbij een factor kan zijn geweest dat Ba^calšillem I, evenals Ešmun^cazar I, een nieuwe dynastie stichtte.

Een inscriptie uit Sevilla

Een derde nieuwe phoenicische inscriptie werd gepubliceerd door M. SOLÁ-SOLÉ in de *Rivista degli Studi Orientali*, 41, 1966, p. 97v.: *Nueva Inscripción fenicia de España* (Hispania 14). Het betreft een inscriptie, aangebracht op de sokkel van een bronzen beeldje, 16,5 cm. hoog, dat een zittende naakte vrouwefiguur voorstelt, in egyptische stijl en met egyptisch kapsel in twee vlechten. De inscriptie van 5 regels op de sokkel aangebracht is zeer fijn geschreven en beslaat een oppervlak van slechts 4,1 bij 2,8 cm. Het beeldje kwam tussen 1960 en 1962 aan het licht in El Cerro en El

Caramboio in Sevilla, en bevindt zich thans in het archeologisch museum van Sevilla y Carmona. We geven de inscriptie weer volgens de ontcijfering en vertaling van de uitgever, al zijn er verscheidene onzekere passages; de foto en de geringe afmetingen van de inscriptie maken een collatie moeilijk.

1	<i>mtn' 'z p^cl b^clytn</i>	Wijgave welke vervaardigden B ^c LYTN
2	<i>bn d^cmlk w^cbdb^cl b-</i>	zoon van D ^c (M)MLK en ^c BDB ^c L zoon
3	<i>n d^cmlk bny š^cl l</i>	van D ^c (M)MLK <i>orakelpriesters</i> van
4	<i>š^ctrt ḥbry tnt k</i>	Astarte, <i>gezellin</i> van Tinnit, omdat
5	<i>š^mc ql db[r]nm</i>	zij de roep van hun woorden hoorde(n)

De persoonsnamen zijn als geheel of naar hun elementen bekend: „Ba^cal- heeft-gegeven”, „Dom-is-koning” en „Dienaar-van-Ba^cal”. Het eerste element van de tweede naam, Dom, komt alleen voor in persoonsnamen, maar moet wel een godheid aanduiden. Uit griekse weergaven weet men dat de uitspraak Dôm was. Problematisch is het „orakelpriesters”, daar de st.cs.plur. masc. in het phoen, enkel *bn* is; *š^cl* wordt vergeleken met het babylonische *š^cilum*, „vrager”, orakelpriester, vooral als droominterpret. Dat Astarte en Tinnit, die niet geïdentificeerd kunnen worden, naast elkaar voorkomen is niet vreemd, daar dit ook elders het geval is (b.v. DONNER-RÖLLIG nr. 81, r. 1). Tinnit komt vooral in het westen voor, in de Carthaagse invloedssfeer, maar moet oorspronkelijk uit het moederland komen, daar in de genoemde tekst sprake is van „Tinnit op de Libanon”. Het woord vertaald met *gezellin* is een volgende crux, daar het als fem.adj. eigenlijk op *t* behoorde uit te gaan; kan men het parallel zien aan *bny*? Daar woordscheidingstekens ontbreken is een andere combinatie van de letters steeds mogelijk, maar een goede zin geeft dit vooreerst niet. De slotregel is uit nog vier phoen.-pun. inscripties bekend (vgl. M. SZNYCER, *Semitica* 15, 1965, p. 36v.).

Belangrijk is met name de vindplaats en de datum van de tekst. Om palaeografische redenen dateert de uitgever de tekst in de 8e eeuw v. Chr. Al moet men i.v.m. het materiaal (brons), de minuscule letters en het betrekkelijk weinige vergelijkingsmateriaal enige reserve bewaren t.o.v. een exacte datering, het stuk is ongetwijfeld vroeg, en zou de oudste phoenicische inscriptie uit Spanje kunnen zijn. De uitgever ziet in de tekst enkele aanwijzingen voor Cypriotische herkomst, en dit zou er evenals bij de inscriptie uit Pyrgi op wijzen dat de Phoeniciërs, van wie deze inscripties stammen, van cypriotische herkomst zijn. Dit behoeft niet te verbazen, Cyprus is de eerste halte vanaf Phoenicië op weg naar het westen, en o.a. tussenstation voor de kolonisatie in N. Afrika.

De inscripties uit Pyrgi en Sevilla geven opnieuw een indruk van de ondernemingslust der Phoeniciërs en hun handelsrelaties. Volgens de overlevering zouden de Phoeniciërs Spanje (met name Cadiz) reeds in de 12de eeuw v. Chr. hebben gekoloniseerd; moderne onderzoekers durven echter nauwelijks van kolonisatie vóór de 10e eeuw v. Chr. te spreken. Het belangrijkste steunpunt Cadiz, oorspronkelijke naam wel *ba-gader*, de „ommuurde ruimte”, zou volgens hen op zijn vroegst in de 9e-8e eeuw v. Chr. zijn gesticht (vgl. D. HARDEN, *The Phoenicians*, Londen, 1962, p. 63v.). De Sevilla-inscriptie zou dateren uit de vroegste fase van kolonisatie in Spanje. De Pyrgi-inscriptie bevestigt de nauwe relaties tussen de Phoeniciërs en de Etrusken, zelf ook een zeevarende handelsrelatie. Zowel de vondst van phoenicische artikelen in Etruskische graven, als het in 509 tussen Rome en Carthago gesloten eerste verdrag tonen aan dat de Phoeniciërs ook in Italië handelsbelangen hadden, al is het vermoedelijk niet tot kolonisatie gekomen (vgl. HARDEN, op. cit., p. 163v.).

Het is een verheugend feit dat de ontdekking van nieuwe phoenicische en punische inscripties niet stilstaat. Voor een overzicht van wat de laatste jaren aan het licht gekomen is kan hier verwezen worden naar de overzichten van J. TEXEIDOR in het tijdschrift *Syria*, met name zijn *Bulletin d'Épigraphie Sémitique* in *Syria* 44, 1967, p. 170v. onder de rubrieken „Phéniciens”, „Punique” en „Punique-Néopunique”. Een korte maar originele phoen. inscriptie, aangebracht op een stenen spin-spoel — ontdekt te *Çatal-Hüyük* in N. Syrië en misschien daterend uit de 9e of 8e eeuw v. Chr. — werd kort geleden gepubliceerd door S. GEVIRTZ in *Journal of Near Eastern Studies* 26, p. 13v.

Deze nieuwe inscripties verrijken de kennis der phoen. taal en grammatica, en zijn, gezien hun aard, vooral van belang voor de kennis van de godsdienst en het pantheon. De door M. DUNAND in 'Umm el 'Amed opgegraven wij-inscripties, hebben b.v. nieuw licht geworpen op verscheidene godengestalten, zoals blijkt uit het artikel van H. SEYRIG, *Les grands dieux de Tyr à l'époque grecque et romaine* (*Syria* 40, 1963, p. 19v.) en uit A. CAQUOT's *Le Dieu Milk'ashtart et les inscriptions de 'Umm el 'Amed* (*Semitica* 15, 1965, p. 29v.).

K. R. VEENHOF

Vgl. voor de inscriptie uit Pyrgi thans ook FRANZ ALTHEIM — RUTH STIEHL, *Die phönizische Inschrift aus Pyrgoi*, in: *Anatolica* I, p. 87-92 (Leiden, 1967), die de inscriptie jonger dateren.

KUNSTSCHATTEN UIT HET NABIJE OOSTEN IN DE KONINKLIJKE MUSEA VOOR KUNST EN GESCHIEDENIS TE BRUSSEL

Sedert 28 april jl. zijn de kunstwerken uit het Nabije Oosten opnieuw zichtbaar voor het publiek. Gedurende verschillende jaren tentoongesteld in twee zaaltjes van het oude gebouw zijn zij nu verhuisd naar de benedenverdieping van de in 1946 afgebrande en nu wederopgebouwde vleugel. De nieuwe galerij, die voorbehouden is aan het Nabije Oosten, liet toe, door haar ruime afmetingen, verschillende voorwerpen uit te stallen die tot nogtoe in de reserves opgeborgen waren gebleven: keramiek van Palestina, vaatwerk uit Cyprus en Syrië, verschillende spijkerschrifttabletten uit Mesopotamië. Zo kan men nu de rijkdom van deze museumafdeling, die een zeer mooie verzameling van cylinderzegels en spijkerschrifttabletten bezit, beter inzien.

Zoals men op het plan kan zien (fig. 16), werden de voorwerpen volgens het geografisch principe ingedeeld: dit leek ons verantwoord voor een afdeling die zoveel verschillende landen, elk met een eigen cultuur, omvat. Anderzijds zijn de vitrines zo opgesteld dat ze goed afgescheiden ruimten vormen: de culturen van de volgende landen kunnen als afzonderlijke eenheden beschouwd worden: Cyprus, Palestina (Israël en Jordanië), Anatolië (Turkije), Mesopotamië (Irak), Fenicië (Syrië en Libanon), Arabië vóór de Islam. In elk van deze aan een bepaalde beschaving gewijde ruimten werd echter chronologisch te werk gegaan: de oudste voorwerpen dagtekenen uit de voorgeschiedenis (silexstenen uit Palestina), maar de meerderheid werd vervaardigd in de protohistorische en historische perioden. Zij vormen dus de normale inleiding tot de kunst van de eerste verdieping waar de Grieks-Romeinse cultuurwereld tentoongesteld is, en waarbij ook de zaal van de Islamitische voorwerpen aansluit.

De verzameling kwam rond het einde van de vorige eeuw tot stand dank zij de vrijgevigheid van de oriëntalist en hellenist F. CUMONT: deze reisde vaak naar het Nabije Oosten vanwaar hij mooie kunstvoorwerpen medebracht. Ook legde hij de grondslag van de uitgebreide kleitabellenverzameling. Onder onze voorgangers, de Heren L. SPELEERS en G. GOOSSENS werden een aantal interessante stukken aangekocht; verder waren er legaten en giften, zowel vanwege private eigenaars als van instellingen (gift GAUDIN, Pennsylvania Museum, ...). Soms werd geruild met andere musea of werd actief deelgenomen aan opgravingen. Zo biedt de afdeling een mooi ensemble van verschillende culturen van het Nabije Oosten. Weliswaar is het overzicht soms wat onvolledig (Hittitisch en post-hittitisch tijdperk voor Anatolië), maar er werd getracht deze lacunes door plattegronden en foto's, chronologische tabellen en verklarende teksten aan te vullen.

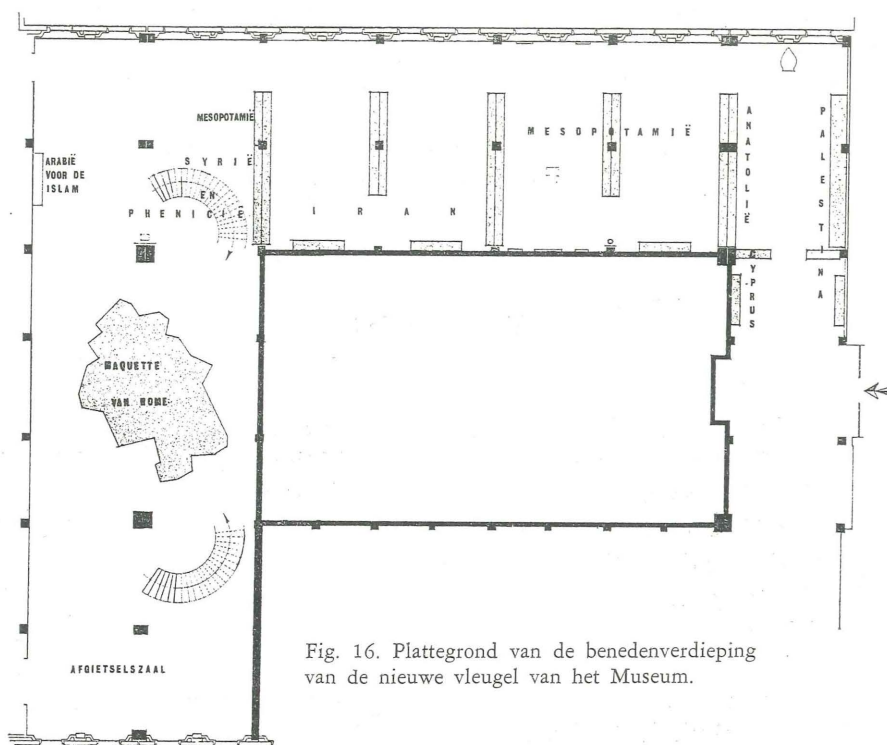

Fig. 16. Plattegrond van de benedenverdieping van de nieuwe vleugel van het Museum.

Reeds bij de ingang kan men vaststellen hoe de verschillende kulturen elkaar beïnvloed hebben: CYPRUS biedt hiervoor misschien wel het meest typische voorbeeld met de grote kalkstenen Astarte, van Fenicische oorsprong, die een bloem en een duif in de hand houdt (5e eeuw v. C.), of de Cypriotische Aphrodite met ruiker in de hand (6e e.), waarin oosterse en westerse invloeden merkbaar zijn. Vazen en tamboerijnspekers, beïnvloed door de archaische Griekse stijl, of het kopje met Egyptische nemes, bewijzen eens te meer hoe het eiland Cyprus, door zijn ligging en handel beïnvloed werd door de naburige oosterse landen.

Uit PALESTINA bezitten we, naast enkele voorbeelden van silexstenen, een zeer mooie verzameling vaatwerk uit *Jericho*: vanaf de vroege bronstijd (IIIe millennium) tot en met het einde van de late Bronstijd (± 1200 v. C.) kan de evolutie van de keramiek gevolgd worden met behulp van vazen met een typische puntige of platte bodem, kruiken, schalen, kommen, nappen en lampen.

Vaatwerk uit de verschillende vindplaatsen van Israël en kleine terracotta beeldjes illustreren de latere perioden (vanaf de ijzertijd). Uit de Chris-

telijke tijd bezitten we een mooie sarcofaag, die waarschijnlijk herbruikt werd in de eerste helft van de 2e eeuw n. C.

ANATOLIË is goed vertegenwoordigd in de voorgeschiedenis door een aantal stenen bijlen uit de kuststreek van de Egeïsche zee en door twee mooie vazen uit *Haçilar* afkomstig. Uit het midden van het derde millennium krijgen we verschillende voorbeelden van het typisch zwarte vaatwerk uit *Yortan* (gift GAUDIN). Vazen, tuitkannen, pixis en kannen tonen duidelijk de vaardigheid van het Anatolische volk aan.

De Hittitische en post-hittitische tijd is schaars vertegenwoordigd door terracottabeeldjes van *Gazian Tepe* (aan de Syrische grens), door Kappadokische tabletten met spijkerschrift (19e eeuw v. C.) en nog door enkele andere beeldjes.

De Phrygische bloei (700-500) wordt gesuggereerd door vier panelen en een antefix uit de omgeving van *Burdur*. Lichtjes in reliëf gemodelleerd, beschilderd tegen een okerkleurige achtergrond, stelt één ervan een statige, zwarte griffioen voor, gevolgd door een ruiter op een onstuimig, rood paard (fig. 17). Dit decoratief paneel is zeer levendig en kleurig en werd eertijds door houten of koperen nagels, zoals de twee uthollingen bewijzen, aan de wand bevestigd. De geometrische panelen van rechthoeken en swastika's, steeds in dezelfde tinten gehouden als het voorgaande voorbeeld, maakten deel uit van de versiering van éénzelfde gebouw, waarschijnlijk een paleis of een tempel uit de streek van *Burdur*.

De best vertegenwoordigde cultuur is ongetwijfeld die van MESOPOTAMIË: het verschijnen van de keramiek in de protogeschiedenis wordt geïllustreerd door een aantal scherven uit de verschillende archeologische lagen van *Tell Hassuna* (Noord-Mesopotamië). Zo kan de ontwikkeling van dit vaatwerk vanaf de Hassuna- tot de Obeid-periode nagegaan worden zowel wat techniek, als versiering betreft. Verscheidene andere voorwerpen uit de protogeschiedenis zijn typisch voor de latere kultuurlagen, o.m. schalen, vazen en een sikkal in terracotta, stempelzegels in dier- en schijfvorm, idolen uit *Tell Brak*, decoratieve nagels die de muur van de tempel te *Tell Uqair* versierden en een klein reliëf met een rituele scène voor een tempel.

Uit de historische tijdperken bezitten we enkele voorbeelden van sculptuur: aanbieder in kaunakèskleed (kleed in schapevel, waarvan de lokjes weergegeven zijn door gestyleerde tongetjes); kopje van typisch Sumerisch ethnisch type met rond, kaalgeschoren gezicht en ronde, bolle wangen; bronzen funderingsbeeldjes en tabletten, die als rekeningen dienden (rekening van schapen, bloem, olie, dadels, vee, vissen, ...) uit de stad *Tello-Lagash*.

Religieuze beeldjes en economische, zuiver praktische voorwerpen illustreren de twee kenmerken van dit Sumerisch volk. Hun artistieke zin naar

Fig. 17. Phrygisch paneel uit *Burdur*: griffioen gevolgd door ruiter.

het mooie wordt nog bewezen door de juwelen, allen teruggevonden bij één geraamte van „the Death Pit” te *Ur*: oorringen, hoofdbanden, halsnoeren en armbanden, haarspelden, in zilver, lapislazuli, goud en kornalijn.

Akkadische cylinderzegels en vazen, neo-Sumerische funderingsnagels van Gudea, plaketten in terracotta met legendarische koningen of helden (Gilgameš, Dumuzi-Tammuz), gewichten, een mooie verzameling van cylinderzegels uit de eerste dynastie van Babylon, van hematiet, porfier, rotskristal, enz. bewijzen tot welk hoog cultureel peil deze Sumerische en Semitische volkeren gekomen waren.

Rond het einde van het vierde millennium wordt het schrift uitgevonden: een vitrine wordt hieraan gewijd, zodat de evolutie van het schrift van de oudste tijden af tot de Seleuciedenperiode (2e eeuw v. C.) kan gevolgd worden. Een grote cylinder van Nebukadnesar (604-562), rekeningen, schooltabletten en bullae, beschreven nagels, zijn even zovele voorbeelden van de verschillende soorten mesopotamische teksten die men kan vinden.

Uit de Engelse opgravingen, die sedert 1964 te *Tell Rimah* plaats grijpen onder leiding van D. OATES, bezitten we enkele vazen, halssnoeren, knopen en schminkpotjes, alsook een zeer mooi fritten masker.

Fig. 18. Relieffragment uit *Nimrud*: gevleugelde genius (Brussel O 1934).

Copyright: A. C. L.

De Assyrische tijd is vertegenwoordigd door een aantal indrukwekkende reliëfs; een gevleugelde genius (fig. 18) en opschriften die het paleis van Aššurnasirpal II (883-859) te *Nimrud* versierden; een hofdienaar uit het paleis van Sargon II (721-705) te *Chorsabad*; reliëffragmenten uit de paleizen van Sanherib (705-681) en Aššurbanipal (668-631) te *Ninive* (fig. 14, 19). Ook vazen uit Nimrud, teksten en vooral een mooi ensemble van ivoorwerk uit Nimrud boeien de aandacht: een griffioen (fig. 20), lotusplukker en andere voorbeelden tonen een zuiver Fenicische invloed.

Voor de Seleucidentijd zijn meerdere godsdienstige en economische tabletten uit de vindplaats *Uruk-Warka* (Zuid-Mesopotamië) en een astrono-

Fig. 19. Fragment van relief uit het paleis van Aššurbanipal te Ninive (Brussel O 1856).
Copyright: A. C. L.

Fig. 20. Uit ivoor gesneden griffioen uit Nimrud.

Copyright: Mercks

mische tekst met voorstelling van de dierenriem te noteren. Uit de Parthische periode nog: beeldjes van vrouwelijke idolen, geëmailleerde lampen en vazen.

Een vitrine met voorwerpen uit ARABIË VÓÓR DE ISLAM bevat fragmenten van stelen met opschriften uit verschillende tijdperken, reliëfs met figuratieve afbeeldingen en albasten koppen (3e-1e eeuw v. C.) van het Zuid-Arabische type.

Voor de kulturen van FENICIË (Syrië-Libanon) bezitten we vooral kleine vrouwelijke idolen, voorbeelden van vaatwerk en cylinderzegels. Mooie koppen uit *Palmyra* (2de-3de eeuw n. C.), een reliëf met een opdracht aan de god Ba'al (1e e. n. C.) en een mooie Byzantijnse bovendrempel uit de Heilige Sergiuskerk te *Zebed* (Syrië - 6e eeuw n. C.) met drietalig opschrift (Syrisch, Grieks, Arabisch) vormen de schakel met de Syrische mozaïken uit *Apamea*, die tentoongesteld zijn op de eerste verdieping, samen met de Griekse en Romeinse voorwerpen. Zodra de verhuizing van de Egyptische voorwerpen beëindigd zal zijn, zal de vleugel van de Oudheid volledig heringericht zijn. Laten we hopen dat deze modernisering en heropstelling bijval zal vinden bij het publiek.

Brussel

D. HOMÈS-FREDERICQ

EEN RELIEF IN DE TEMPEL VAN LUXOR

In de tempel van Luxor vindt men in het Zuidelijk gedeelte het heiligdom uit de tijd van Amenhotep III, waarin door Alexander de Grote een kleinere kapel is gebouwd. De Oostelijke wand van het oorspronkelijke heiligdom van Amenhotep III vertoont aan de binnenzijde een reliëf, waaraan in dit artikel een beschouwing wordt gewijd en dat hier wordt afgebeeld (fig. 21).

Men ziet Amenhotep III, waarvan de cartouche met Neb-Ma'at-Re naast het gelaat is aangebracht, in geknielde houding voor een offertafel. De koning heeft in beide handen een schaalje, waarin men wijn pleegt te offeren en er boven staat *rdi-t irp* (het geven van wijn of men geeft wijn). Er onder staat *nos dbh-t hotepu* (roep aan, men vraagt offers). De offers zijn afgebeeld op de gebruikelijke wijze, men ziet o.a. een rund, dat waarschijnlijk nog leeft en waarvan de poten op de typische manier aan elkaar zijn gebonden, een afgehakte achterpoot van een rund, een dode gans met omgedraaide nek en lotusbloemen. Dit alles is volgens het gewone schema, doch als bijzonderheid is hier afgebeeld een reigerachtige vogel, die ongetwijfeld leeft en over het rund voortstapt in de houding van azen op voedsel.

Fig. 21. Relief uit tempel van Amenhotep III te Luxor.

Het eerste probleem is welke vogel hier is afgebeeld. Wanneer men afziet van de grootteverhoudingen, waarop men bij Egyptische afbeeldingen niet bouwen kan, is de eerste gedachte, dat men hier te doen heeft met een koereiger. Het dier loopt over een rund, hetgeen een gewoonte is van koereigers. Schrijver dezes zag in Egypte ook wel eens koereigers lopen in het hoge gras, terwijl zij aasden op sprinkhanen en andere insecten. Het afgebeelde dier heeft echter een wat lange en slanke hals voor een koereiger, terwijl ook de staartveren anders zijn. De gedachten gaan meer uit naar een zilverreiger. Het gehele gedrag pleit echter voor een koereiger. Ten slotte moet men met de mogelijkheid rekening houden, dat het een reigerachtige vogel is, die heden niet meer in Egypte voorkomt.

Een tweede vraag is deze, waarop aast deze vogel. De koereiger haalt insecten uit de huid van het rund en aast op rondvliegende en lopende insecten. Hoewel het naar ik meen niet in de Egyptische literatuur wordt vermeld en nooit wordt afgebeeld in reliefs en wandschilderingen, kan het wel niet anders of dergelijke offeranden moeten, met name in het zomerseizoen, door vliegen, horzels en andere insecten omzwermd geweest zijn, meer nog dan de mensen die zich reeds moesten wapenen met een vliegenzweep. Het zal in werkelijkheid wel eens voorgekomen zijn, dat levende vogels op de offeranden neerstreken om daar wat van hun gading te zoeken.

Op de Westelijke wand van het heiligdom vindt men aan de binnenzijde

op de overeenkomstige plaats een relief, waarin een duif boven de offertafel vliegt, waarschijnlijk door dezelfde kunstenaar vervaardigd.

Deze reiger op de offeranden is onder het begrip „anecdote” te brengen. Anecdoten vinden wij in de Egyptische kunst vooreerst in de mastaba's van het Oude Rijk, op de wanden van de verschillende kamers waar men het Egyptische leven van alle dag ziet afgebeeld. Hier wemelt het van anecdotische tafelen. Deze afbeeldingen bevinden zich vaak in de nabijheid van de plaats waar de offers worden gebracht, d.w.z. bij de schijndeur waar de Ka van de dode uitreedt. Ook in het Nieuwe Rijk kan men anecdotische tafelen op de grafwanden vinden, b.v. in het graf van Horemheb in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, waar gevangenen door een Egyptische soldaat blijkbaar op ironische wijze tot kalmte worden gemaand, voorts in een relief van Meri-meri in hetzelfde museum, waar Meri-meri en zijn vrouw voor de offertafel zijn gezeten, terwijl onder de stoel van de vrouw de beeldhouwer een spelende kat heeft afgebeeld, vlak bij een sacraal gebeuren. Iets dergelijks vindt men in Cheikh Abd El-Gournah waar men in het graf van Nakht (No. 52) onder de stoel van een dame een visetende kat ziet. Ook in het graf van Nebseny (No. 18) zit onder de stoel van een dame een aap, die dadels opeet.

Het bovenbeschreven geval van de reiger op de offeranden is in zoverre bijzonder, dat de anecdotische afbeelding zich hier bevindt in het heilige der heilige van een tempel, voor de ogen van de koning Amenhotep III die wijn offert en dat de reiger boven op de offeranden neergestreken is. Men zou hier van een ontwijding van een sacraal gebeuren kunnen spreken. Men zou hier zelfs de vraag kunnen stellen of deze afbeelding uit de tijd van Amenhotep III reeds preludeert op de Amarna kunst, die volgens de gangbare opvatting het weergeven der „waarheid” in haar vaandel voerde.

Mijn grote dank aan Mevrouw HOOGERWERF-HAMMES die de fraaie foto op deze donkere plek vervaardigde en aan de beide zoologen Drs. J. VAN ASSUM en Dr. MEES respectievelijk van het Zoologisch Laboratorium en het Museum voor Natuurlijke Historie van de Rijksuniversiteit te Leiden, welke beide hun oordeel over de afgebeelde vogel gaven.

H. C. JELGERSMA

DE KATHEDRAAL VAN FARAS

De grootscheepse archeologische activiteit tot redding van de bedreigde monumenten in Nubië heeft niet slechts belangrijke culturele overblijfselen aan het licht gebracht uit de prédynastieke, faraonische, ptolemaeische en meroitische periode; ook de daarop volgende eeuwen, na de 4e eeuw v. Chr., zijn door tal van nieuwe ontdekkingen beter bekend geworden. In ons bulletin heeft Prof. KLASSENS reeds enkele malen de aandacht bepaald bij de nederlandse bijdrage hiertoe (Phœnix IX, p. 57v.; X, 147v.), welke onder meer bestond in de opgraving van een nubische kerk met tal van wandschilderingen, daterend uit de 9e-11e eeuw, gevonden onder de ruïneheuvel *Abdallah Nirqi*. In zijn artikel verwees Prof. KLASSENS reeds naar de soortgelijke, maar nog talrijker en beter bewaard gebleven frescos door een Poolse archeologische expeditie, o.l.v. Prof. K. MICHAŁOWSKI aan het licht gebracht te *Faras*. De ontdekkingen daar gedaan hebben inderdaad enorm bijgedragen tot de kennis van de geschiedenis en kunst van het christelijke Nubië. Nu in de loop van dit jaar twee boeken, aan deze ontdekkingen gewijd, het licht hebben gezien, willen we daarop in dit artikel graag de aandacht vestigen. In het kader van de voordrachtenreeks, in Leiden georganiseerd ter nagedachtenis van Prof. Dr. A. DE BUCK, sprak Prof. MICHAŁOWSKI voor twee jaar over zijn ontdekkingen en met name over de muurschilderingen. De uitgewerkte tekst van deze voordracht verscheen in 1966 onder de titel *Faras. Centre artistique de la Nubie Chrétienne* (25 pag., 21 pl.) in de serie „Scholae Adriani de Buck Memoriae dicatae”, als deel III, uitgegeven door het Nederlandse Instituut voor het Nabije Oosten. Na dit geschrift, dat een nederlandse primeur was, publiceerde Prof. MICHAŁOWSKI in het begin van dit jaar bij de Benziger Verlag te Einsiedeln een monumentaal boek, onder de titel *Faras. Die Kathedrale aus dem Wüstensand* (4to, geb., 193 pag., 96 pl., waarvan 48 in kleuren, prijs f 78.—).

Faras, het oude Pachoras, is de hoofdstad van het noordelijkste gedeelte van Nubië, het rijk Nobatië, een gebied dat reeds een lange geschiedenis achter de rug heeft. In de omgeving van Faras werden de overblijfselen van begravingen uit de predynastieke periode gevonden, en tijdens het Egyptische Nieuwe Rijk verrees hier bouwwerken (meest tempels) van Hatsjepsut, Thutmosis III, Tutanchamon en Ramses II. Het was in die tijd de zetel van de vice-koning van Nubië. Talrijk zijn er de sporen van de meroitische beschaving en de begravingen van het — thans niet meer zò mysterieuze — X-groep volk. Na de ondergang van het meoritische rijk, en misschien reeds eerder, begon het christendom in deze gebieden door te dringen; sommige leden van de X-groep bevolking waren blijkens de inhoud van hun graven

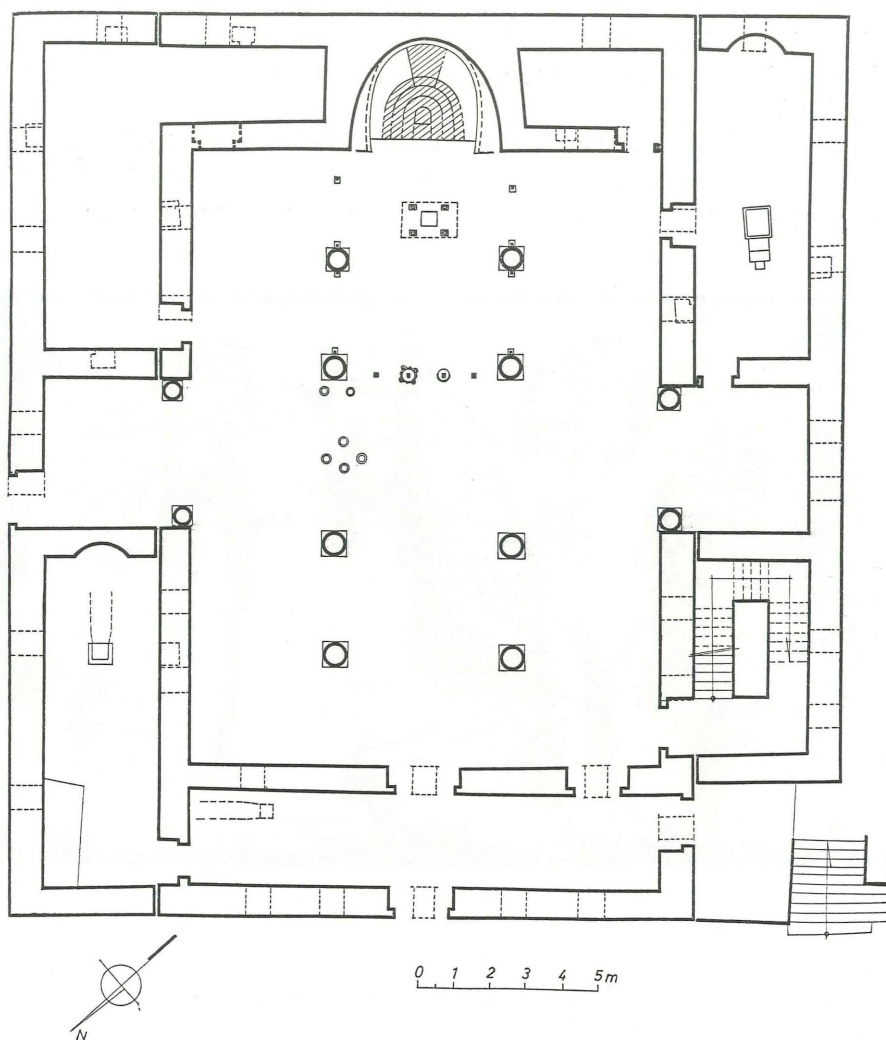

Fig. 22. Plattegrond van de kathedraal uit het jaar 707 ("Paulus-Basilica").

reeds christen. Het christendom werd hier gebracht door afgezanten van de monophysitische kerken van het byzantijnse rijk, hoewel ook reeds vroeg melchitisch-orthodoxe missionarissen hier doordrongen. In 543 ging Nobatië officieel tot het christendom over; van van die tijd af begint ook de geleide-

lijke culturele ontplooiing van christelijk Nubië, zich uitend op het gebied van architectuur, schilderkunst, ritus e.d. Onder de eigen christelijke vorsten van dit rijk verkeerde de kerk in een gunstige positie, en de vele zowel door de poolse als door eerdere expedities (o.a. van Griffith) gevonden religieuze bouwwerken (kerken, kloosters, grafmonumenten) leggen daarvan getuigenis af.

De latere kathedraal van Faras werd waarschijnlijk omstreeks 625 gesticht, op de ruïnes van het vorstenpaleis, dat ten gevolge van de invallen der Sassaniden onder Chosrau II ca. 616 verwoest werd. Dit was echter niet de

Fig. 23. Steenblok met reliëfversiering van duiven en zuil(en) afkomstig uit de absis (7e eeuw.) (*Faras, 1966, Pl. I b*).

eerste kerk ter plaatse, daar onder de ruïnes van dat paleis de resten van een uit lemen tichels gebouwd kerkje te voorschijn kwamen, dat uit de 5e eeuw moet dateren. De in de 7e eeuw gebouwde direkte voorloper van de latere kathedraal werd omstreeks het midden van die eeuw verwoest ten gevolge van een arabische inval, waarbij de veroveraars tot in de hoofdstad van het ten zuiden van Nobatië gelegen tweede nubische rijk, Makuria, doordrongen. De eigenlijke kathedraal werd na de verwoesting op de oude ruïnes gebouwd tegen het einde van de 7e eeuw, onder leiding van bisschop Paulos, wiens stichtingsoorkonde in de muur van het bouwwerk werd aangetroffen. Deze

bouw viel onder de regering van één der belangrijkste koningen van het christelijke Nubië, Merkurios (wel de „nieuwe Constantijn” genoemd), die de rijken Nobatië en Makuria verenigde en in Dongola ging resideren. Faras was sindsdien de zetel van diens gouverneur, de eparchos. Mede dankzij de in Faras ontdekte inscripties zijn thans de namen van 9 van deze eparchoi, vooral uit de 8e en 9e eeuw bekend.

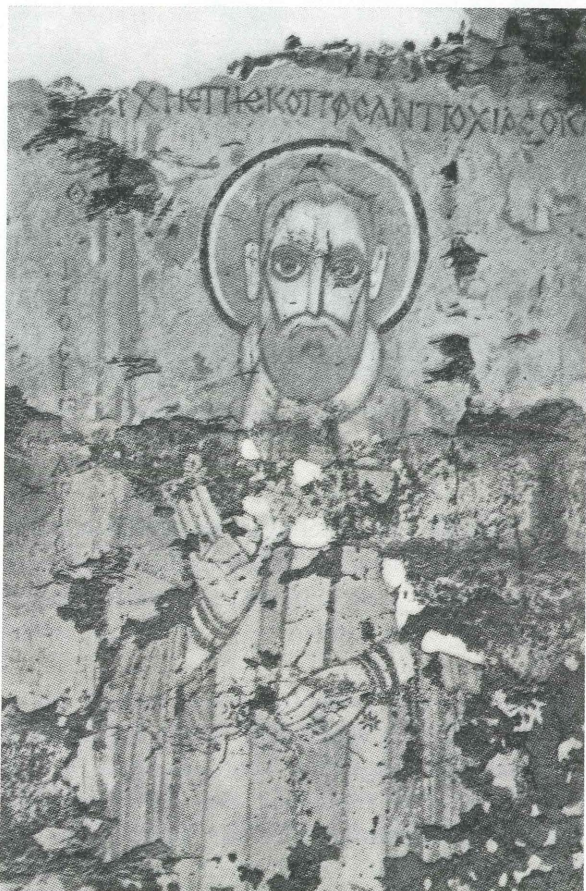

Fig. 24. Ignatius van Antiochië; fresco uit de 2e helft van de 8e eeuw (*Faras, 1966, Pl. IVa*).

Uit deze door Paulos gebouwde oudste kathedraal stammen de eerste frescos, die de opgravers aan drie (groepen van) schilders toeschrijven, welke zich onderscheiden door coloriet, compositie en stijl. Dankzij de vele inscripties en frescos kan men de geschiedenis van de kathedraal vanaf dat moment tot in het midden van de 12de eeuw goed volgen. De kerk maakte, deels

Fig. 25. De aartsengel Michaël beschermt de „drie jongelingen in de vurige oven”; einde 10e eeuw. (*Faras, 1966, pl. XI a*).

tengevolge van de politieke ontwikkelingen, verschillende restauraties en herbouwingen door, o.a. een restauratie, waarbij nieuwe frescos werden aangebracht, onder bisschop Kyros (ca. 870) en een herbouw, na een verwoesting, in ca. 970. De meeste frescos dateren uit de 11e eeuw, tijdens de regering van Georgios III.

Het feitelijke einde van de kathedraal kwam even na het midden van de 12e eeuw, toen de Arabieren vanuit Qasr Ibrim een strafexpeditie ondernamen naar Nobatië, als vergelding voor een inval in Egypte door de nubische koning Mozes. De frescos uit deze laatste periode zijn van de hoogste kwaliteit, door expressiviteit en het gebruik van pasteltinten met schaduwwerking. Slechts enkele zijn hiervan bewaard gebleven toen het gewelf boven het middenschip instortte. Vanaf dat moment (ca. 1170) begint de geleidelijke ondergang van de kerk, waarvan de zijbeuken en nevenruimten voorlopig nog worden gebruikt, nadat men deze door tussenmuren — ten dele nog met wandschilderingen versierd — van het middenschip had afgesloten. Behalve aan deze gedeeltelijke verwoesting was deze ondergang ook te wijten aan het steeds verder opdringende zand, dat de bezoekers — evenals te Abdallah Nirqi — tijdens de laatste fase dwong het gebouw

van boven af, via het open middenschip, binnen te gaan. Het steeds verder opdringende zand vulde het inwendige van aangebouwde kapellen, en toen de laatste bisschoppen plechtig werden bijgezet in de kerk moeten de buitenmuren reeds bijna geheel onder het zand verdwenen zijn. Als laatste redmiddel ging men er toe over de hoge vensters te dichten, en vanaf het dak een naar beneden voerende trap aan te leggen. Eindelijk, vermoedelijk omstreeks het midden van de 13e eeuw, werd de strijd tegen de natuur

Fig. 26. Links: de drie wijzen uit het Oosten (detail van 'Nativitas'; eind 10e/begin 11e eeuw); rechts: nubische prinses beschermd door Maria met het Kind (12e eeuw).
(Faras, 1966, pl. XII b; XIX a).

opgegeven. De kathedraal verdween voor ruim 700 jaar onder het zand, en bleef in de Kôm van Faras, later onder de ruïnes van de arabische citadel, verborgen en met zijn frescos veilig bewaard tot de komst der poolse archeologen.

De poolse expeditie heeft de geschiedenis van deze in zijn grootste vorm 23 bij 25 meter grote kathedraal, nauwkeurig kunnen reconstrueren. Dit was met name het gevolg van het ontdekken van een zeer waardevolle bisschopslijst, die de bisschoppen sinds het begin van de 8e eeuw tot 1169 opsomt, met vermelding van de duur van hun ambtstermijn, hun leeftijd

en het jaar van hun overlijden. Samen met wat bekend was en is geworden over de reeks koningen die over Nobatië regeerde en de grafstèles van tal van bisschoppen, maken deze gegevens het mogelijk de vele frescos — waarvan verscheidene bisschoppen, metropolieten, eparchen en koningen afbeelden, met vermelding van hun naam — exact te dateren. Deze datering leverde op zijn beurt de benodigde data voor de reconstructie van de bouwgeschiedenis van de kerk.

Men kan de frescos inderdaad het belangrijkste aspect van de herondekte kathedraal noemen. Dit belang bezitten zij door de goede staat waarin vele ervan bewaard zijn, door hun dikwijls bijzonder fraaie uitvoering, door het aanwezig zijn van vele stijlen en scholen, en met name door de dankzij de inscripties exact te dateren ontwikkelingen in coloriet, compositie en thematiek. Naast de reeds genoemde historische figuren uit Nubië zelf (o.a. metropoliet Kyros, koning Merkurios en Georgios I, koninginmoeder Martha), vindt men afbeeldingen van diverse anachoreten (Anamone, Aaron, Onophrios), van kerkvaders (Ignatius van Antiochië, Chrysostomos), van heiligen (Anna, Stefanus, Damiana) en apostelen (Petrus en Johannes). Van groot belang zijn voorts verschillende voorstellingen van de Madonna en de aartsengels Michael en Gabriël, o.a. afgebeeld als beschermers van de koningen, frescos van Christus (als Emmanuel, als apokalyptische figuur), de Drievuldigheid en tal van bijbelse voorstellingen (een zeer uitgebreide nativitas-compositie; de drie jongelingen in de vurige oven, met de engel Michael; kruisafname, graflegging, hellevaart en verschijning van Christus).

Het zijn vooral deze frescos, die Faras beroemd hebben gemaakt, dankzij de verschillende studies door de opgraver hieraan gewijd (o.a. zijn *Die wichtigsten Entwicklungsetappen der Wandmalerei in Faras*, in *Christentum am Nil*, Recklinghausen 1964, p. 79-94). In zijn nieuwe boek worden deze aan de hand van een reeks voortreffelijke zwart-wit en vooral kleurenfoto's, gemaakt door GEORG GERSTER, getoond en beschreven, waarbij de ontwikkelingen in stijl (kleuren, compositie, thematiek) en techniek worden nagegaan, en vergeleken met andere voortbrengselen der byzantijnse fresco- en mozaiekkunst. Boeiend zijn de uiteenzettingen over de technische problemen, waarvoor de opgravers geplaagd werden bij de conservering van de broze, zeer lichtgevoelige en in verschillende lagen over elkaar heen geschilderde frescos. Ook de architectuur van de kerk, de geschiedenis van het christelijke Nubië en zijn vorsten, en van de oud-nubische taal — die sinds de tiende eeuw een bescheiden renaissance doormaakte — worden in dit boek behandeld. De technisch bijzonder geslaagde uitvoering en het belang van het geboden materiaal wegen zeker op tegen de niet geringe prijs van dit standaardwerk.

K. R. VEENHOF

Enige recente literatuur over Koptische kunst:

Koptische Kunst. Christentum am Nil. Katalogus van de in 1963 in Villa Hügel te Essen gehouden tentoonstelling (8vo, 450 pag., 150 pl., 16 kleurenplaten).

Christentum am Nil. Internationale Arbeitstagung zur Ausstellung „Koptische Kunst“. Bundel studies, uitgegeven door KLAUS WESSEL (Recklinghausen, 1964, 4to., 272 pag., 115 foto's, vele fig.).

L'Art Copte. Tentoonstellingscatalogus van de expositie gehouden te Parijs in het Petit Palais, juni-sept. 1964 (8vo, 285 pag., vele pl.).

Koptische Kunst. Die Spätantike in Ägypten van KLAUS WESSEL Recklinghausen, 1963 (4to, 280 pag., 133 foto's).

Koptische Buchmalerei van MARIA CRAMER, Recklinghausen, 1964 (4to, 164 pag., met 155 afb.).

Catalogue des Étoffes Coptes. Musée National du Louvre door PIERRE DU BOURGUET, Parijs 1964 (4to, 670, pag., honderden afb.).

HET MUSEUM VAN OUDHEDEN TE BOĞAZKÖY

Op 12 september 1966 werd te Boğazköy het nieuwe Museum van Oudheden door de Ambassadeur van de Westduitse Bondsrepubliek geopend. Het museum werd gebouwd voor rekening van de Turkse regering, terwijl het Duitse Archaeologische Instituut en de Deutsche Orient-Gesellschaft, die vanaf 1906, met onderbrekingen tijdens en na de beide wereldoorlogen, de opgravingen in de hoofdstad Hattušaš van het Hethietische Rijk hadden gefinancierd, voor de inrichting van het Museum en voor de wetenschappelijke explicatie van de voorwerpen hebben zorg gedragen. De inauguratie van het Museum te Boğazköy was tevens een glorie dag voor de huidige President van het Duitse Archaeologische Instituut, Professor Dr. KURT BITTEL, die vanaf 1931 de opgravingen in de oude Hethietische hoofdstad had geleid en die nog steeds vrijwel jaarlijks een deel van de opgravingscampagne medemaakt, hoewel hij in 1959 de leiding van het Duitse Archaeologische Instituut te Istanbul aan zijn naaste medewerker, Prof. Dr. RUDOLF NAUMANN, die vanaf 1937 in Boğazköy graaft, had overgedragen.

Deze openingsdag was tevens een demonstratie van de Duits-Turkse samenwerking op archaeologisch terrein, die in de jaren na 1951 door de hervatting der opgravingen te Hattušaš, Pergamon en Milete in hoge mate versterkt werd. Doch tevens bleek uit deze druk bezochte plechtigheid, dat de Turkse archaeologen nauwe samenwerking onderhouden met alle buitenlandse expedities en oudheidkundigen, die in de loop der jaren archaeolo-

gische onderzoekingen in Turkije hebben verricht. De uitnodiging ging dan ook mede uit van de Turkse minister van onderwijs en het Directoraat-Generaal van de Oudheidkundige Dienst te Ankara, voor wie de openstelling van dit nieuwe, moderne en overzichtelijk ingerichte museum en de aanwezigheid van vele buitenlandse archaeologen daarbij, verheugend moet zijn geweest.

Door omstandigheden hadden wij het voorrecht deel te mogen nemen aan de opgravingen te Boğazköy in 1937 en 1952, terwijl wij tevens in de gelegenheid waren zowel in september 1966 als in de zomer van 1967 een bezoek aan het Museum en de nieuwe opgravingen te brengen. De Directeuren der in Turkije gevestigde archaeologische instituten (Duitsland, Frankrijk, Engeland, Nederland, Zweden, Verenigde Staten en Oostenrijk) troffen te Boğazköy op deze dag vele Turkse collega's en de leiders van de thans in Turkije werkzaam zijnde archaeologische expedities. Er was gelegenheid de uitgestrekte ruïnes van Hattušaš te bezichtigen o.l.v. Heinrich Otten en Hans-Gustav Güterbock, die beiden reeds vanaf het midden der dertiger jaren aan de opgravingen deel nemen. KURT BITTEL zelf leidde een kleine groep van oude medewerkers, waarbij wij ons bevonden, naar het Rotsheiligdom Yazılıkaya, „de beschreven rots”, het belangrijkste cultuscentrum van het Hethietische Rijk, toen dat Rijk in de 14de en 13de eeuw voor Chr. op het toppunt van zijn macht stond en grote delen van Klein-Azië, Mesopotamië en Syrië beheerste.

De ruïnes van Boğazköy en Yazılıkaya werden in 1834 ontdekt door CHARLES TEXIER. In 1862 hebben GEORGES PERROT, EDMOND GUILLAUME en JULES DELBET er onderzoekingen verricht, terwijl de eerste plattegrond van de stad in 1882 door CARL HUMANN werd vervaardigd. De Fransman ERNEST CHANTRE heeft in 1893-1894 opgravingen verricht in de Grote Tempel en in Yazılıkaya, waarbij ook enkele tabletten aan het licht kwamen. CHANTRE's beroemde boek *Mission en Cappadoce 1893-'94* (Parijs 1898) geeft ons de beschrijving dezer onderzoekingen. In 1906 ontdekten HUGO WINCKLER en THEODOR MAKRIDIS het eerste archief met duizenden tabletten op Büyükkale, de oude Koningsburcht van de hoofdstad. Bij de opgravingen van 1907, 1911 en 1912 werden de stadsmuren onderzocht en blootgelegd, alsmede de kleinere burchten en de tempels in de bovenstad. In de jaren 1931-1939 hebben KURT BITTEL en de hethietoloog H.-G. GÜTERBOCK de opgravingen voortgezet, waarbij de Koningsburcht de tempel van Yazılıkaya en de Grote Tempel in de benedenstad werden ontgraven. In de jaren 1952 tot 1967 werd het werk door KURT BITTEL en zijn medewerkers vooral geconcentreerd op de Koningsgracht en de Benedenstad, terwijl in de zomer van 1967 magazijnen van de Grote Tempel werden blootgelegd en conser-

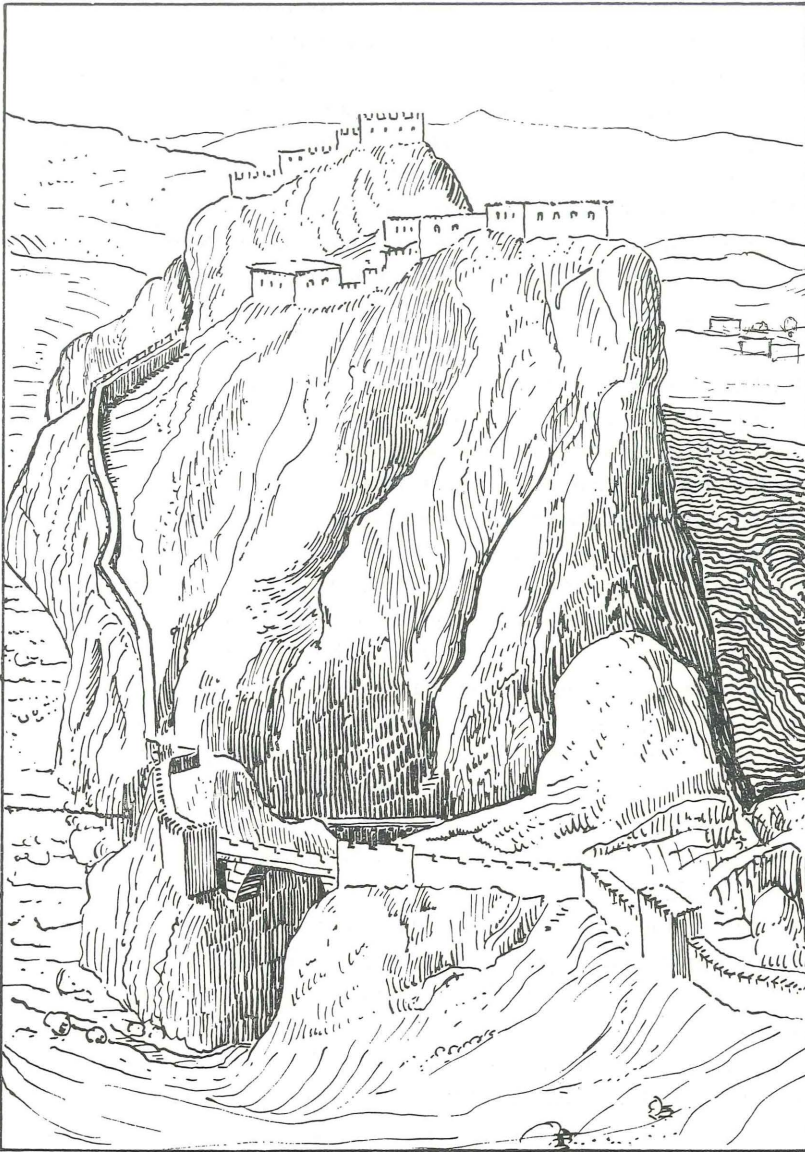

Fig. 27. Reconstructie van de hethietische brug en de vestingwerken van Ambarli-Kaya (rechts) en Büyük-Kaya (links). (*T. M. Güterbock, Guide to the Ruins at Boğazkale, p. 29*).

veringswerkzaamheden aan de zogenaamde Koningspoort in de Boven-stad werden uitgevoerd. Het ligt in de bedoeling deze conserveringswerkzaamheden in de komende jaren nog te intensiveren. Toen wij in september 1967 het geheel der bereikte resultaten van 60 jaren archaeologisch onderzoek in de Hethietische hoofdstad in ogenschouw namen (1906-1967) en wij BITTEL daar wederom mochten ontmoeten als Cicerone van de Westduitse Minister van Binnenlandse Zaken, konden wij ons de genoegdoening van deze grote opgraver begrijpen, toen hij Duitse en Turkse autoriteiten rondleidde door deze antieke hoofdstad, die dank zij dit zestigjarig onderzoek een gedegen begrip in de internationale archaeologie was geworden.

Het Museum geeft een goede indruk van het beschavingspeil in het Hethietische Rijk. Door middel van grote plattegronden, chronologische tabellen en foto's hebben de inrichters er naar gestreefd de stand der onderzoekingen te verduidelijken. Daarnaast zijn er fraaie voorbeelden van ceramiek, gebruiksvoorwerpen, sieraden etc., die inzicht geven in het dagelijks leven. Afdrukken van rolzegels en kleitabletten met hymnen, koningsannalen en koopcontracten laten ons zien welke macht er van de koning uitging en op welk een, voor oosterse begrippen, humane wijze de jurisprudentie, vooral administratieve bepalingen en strafrecht, bij de Hethieten was geregeld. De uitvoerige toelichting (in het Turks en Duits) bij de voorwerpen is zo gesteld, dat de meeste bezoekers als het ware worden voorbereid op hun bezoek aan de ruïnes van de hoofdstad. Men kan Boğazköy vanuit Ankara het gemakkelijkst per auto bereiken over een goede geasfalteerde weg via Cerikli en Sungurlu (200 km), vanwaar een verharde weg (15 km) leidt naar de beide grote Hethietische centra Boğazköy-Hattušaš met Yazılıkaya en Alaçahüyük.

Het archaeologisch onderzoek in Turkije heeft in de laatste decennia een grote en wetenschappelijke ontwikkeling medegemaakt, enerzijds door de steeds in aantal toenemende Turkse opgravingen, waarbij zeer goede resultaten worden bereikt, anderzijds vooral ook door de zich steeds uitbreidende belangstelling der buitenlandse vakgenoten. Naast Franse, Duitse, Engelse, Amerikaanse en Italiaanse expedities, dienen de groots opgezette Oostenrijkse opgravingen te Ephesus (sinds 1905) en de Tsjechische opgravingen van Bedrich HROZNY te Kültepe, het oude Kanesh (1925-1927) genoemd te worden, terwijl in 1967 ook Belgische archaeologen o.l.v. PIETER LAMBRECHTS, van de Universiteit te Gent, een aanvang hebben gemaakt met opgravingen in het oude Pessinus, ten Z.W. van Ankara. Het valt daarom dan ook in hoge mate te betreuren, dat Nederland, ondanks de vestiging van een Nederlands Instituut te Istanbul en ondanks het tussen Nederland

en Turkije gesloten culturele verdrag, nog steeds gemeend heeft geen gelden voor een opgraving in Turkije ter beschikking te kunnen stellen. Het zou te wensen zijn, dat men bij de bevoegde regeringsinstanties meer begrip zou opbrengen voor de rol, die ons land, mede op grond van de historische traditie, op het terrein der wetenschappelijke samenwerking in het Nabije Oosten zou kunnen spelen.

Leiden, oktober 1967

A. A. KAMPMAN

BIBLIOGRAPHIE

- O. PUCHSTEIN — H. KOHL — D. KRENCKER, *Bogbasköi. Die Bauwerke*, 19. Wissenschaftliche Veröffentlichung der Deutschen Orient-Gesellschaft (= WVDOG), Leipzig 1912.
- K. BITTEL — H. G. GÜTERBOCK, *Boğazköy I. Neue Untersuchungen in der hethitischen Hauptstadt*, Abhandlung der Preussischen Akademie der Wissenschaften (= APAW.) 1935, Phil. Hist. Klasse Nr. 1, Berlin 1935.
- K. BITTEL, *Boğazköy. Die Kleinfunde der Grabungen 1906-1912. I. Funde hethitischer Zeit*, WVDOG. 60, Leipzig 1937.
- K. BITTEL, *Die Ruinen von Boğazköy*, Berlin-Leipzig 1937 (2e herziene druk in voorbereiding).
- K. BITTEL — R. NAUMANN, *Boğazköy II. Neue Untersuchungen hethitischer Architektur*, APAW. 1938, Phil.-Hist. Klasse Nr. 1, Berlin 1938.
- H. G. GÜTERBOCK, *Siegel aus Boğazköy I-II*, Berlin 1940-1942.
- A. A. KAMPMAN, *Schets der Hethitische geschiedenis en beschaving*. Leiden, 1939 (= JEOL, Deel I p. 111v., 212v., 384v., Deel II, p. 177v.).
- K. BITTEL — R. NAUMANN — H. OTTO, *Yazılıkaya. Architektur, Felsbilder. Inschriften und Kleinfunde*, WVDOG. 61, Leipzig 1941.
- A. A. KAMPMAN, *De historische beteekenis der Hethitische Vestingbouwkunde*. Leiden, 1945 (ook MEOL 7, Kernmomenten der antieke beschaving en haar moderne beleving, p. 77-144).
- K. BITTEL — R. NAUMANN, *Boğazköy-Hattuša I. Architektur, Topographie, Landeskunde und Siedlungsgeschichte*. WVDOG. 63, Stuttgart 1952.
- R. NAUMANN, *Architektur Kleinasien*, Tübingen 1955.
- K. BITTEL — R. NAUMANN — T. BERAN — H. HACHMANN — G. KURTH, *Boğazköy III. Funde aus den Grabungen 1952-1955*. Abhandlungen der Deutschen Orient-Gesellschaft 2, Berlin 1957.
- A. GOETZE, *Kleinasien*. Handbuch der Altertumswissenschaft. München, 1957.
- O. R. GURNEY, *The Hittites*, Harmondsworth 1961.
- G. WALSER (uitg.), *Neuere Hethiterforschung*, Wiesbaden, 1964 (Historia, Einzelschriften, Heft 7).
- H. OTTEN, *Das Hethiterreich*, in: Kulturgeschichte des Alten Orients, Stuttgart, 1961.
- THOMAS M. GÜTERBOCK, *Guide to the Ruins at Boğazkale (Boğazköy)*, Ankara 1966.
- Jaarlijkse rapporten verschijnen regelmatig in de Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft; uitvoerigere samenvattingen worden gepubliceerd in de Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orient-Gesellschaft.
- Vgl. voor een overzicht van recente literatuur over de Hethieten *Phœnix* XII, 1966, p. 325-331.

TWEË ORIENTALISTISCHE DISSERTATIES

Een studie over de god Seth

Op 1 juni 1967 promoveerde de Heer H. TE VELDE cum laude aan de Rijksuniversiteit te Groningen tot doctor in de godgeleerdheid op een onderwerp uit de Egyptische godsdienstgeschiedenis, waarbij Prof. Dr. TH. P. VAN BAAREN als promotor optrad. De titel van het proefschrift luidt: *Seth, God of Confusion. A study of his role in Egyptian mythology and religion*. Het verschijnt tevens in de reeks „Supplements to NVMEN” en is uitgegeven bij E. J. Brill N.V. te Leiden. Ook van deze plaats willen wij Dr. TE VELDE gelukwensen met het bereikte resultaat en onze blijdschap er over uitspreken, dat de kleine familie van Nederlandse egyptologen weer met een lid is uitgebreid.

De reden, dat wij deze dissertatie afzonderlijk in Phœnix annunceren is tweeledig. In de eerste plaats zal het onderwerp menigeen interesseren. In de tweede plaats is het boek zo duidelijk, overzichtelijk en zonder omhaal van woorden geschreven, dat ook een belangstellend niet-vakgenoot grote gedeelten zal kunnen volgen.

Een kritische bespreking hopen wij elders te geven; de bedoeling van dit artikel is, de lezers van Phœnix op deze publicatie attent te maken.

De god Seth wordt voorgesteld als een dier met lange snuit en met vreemd gevormde oren en staart. Men heeft getracht, het met allerlei bestaande dieren te identificeren: ezel, antilope, okapi, aardvarken, enz., enz. Dr. TE VELDE ziet er een fabeldier in, zoals een wandelende slang of een griffioen, die verbonden worden met de jacht in de woestijn. Seth wordt ook zelf als een griffioen beschouwd.

Seth is in allerlei opzicht een buitenbeentje. Hij valt buiten het patroon van de vaste orde en is een god van „verwarring”. Reeds zijn geboorte uit de zijde van zijn moeder is abnormaal. Dat kan ook gezegd worden van zijn homoseksuele praktijken met Horus, de oorzaak van hun strijd, waarbij Seth het oog van Horus en Horus de testes van Seth beschadigt. Het komt tot een proces voor de rechtbank der goden, dat uitloopt op een scheiding der twee partijen. Het Egyptisch heeft één woord voor „scheiding” en „rechterlijke beslissing”. Deze scheiding van Horus en Seth is die tussen kosmos en chaos.

Seth heeft ook zijn plaats in de Osiris-mythen. Osiris is de stervende en herlevende god. Hij móét wel is waar sterven, omdat het absolute leven uit de dood moet verrijzen, maar het is toch Seth, de grote verstoorder, die de dood van Osiris op zijn geweten heeft. Seth bracht Osiris om het leven door de abnormale dood door verdrinking. Seth doodde Osiris ook als stier met zijn voorpoot die in de cultus een belangrijke rol speelde. In het ritueel van

de mondopening geeft de runderschenkel evenwel geen dood, maar leven. Het uiteinde van bepaalde scepters heeft de vorm van de kop van het Sethdier. Water, voorpoot en scepter hebben alle een dubbel aspect. Zij zijn symbolen zowel van dood als van leven. Het offerdier wordt met Seth geïdentificeerd. Wanneer het gedood wordt, betekent dit het doden van Seth. Seth wordt veroordeeld, als boot Osiris te dragen. Aldus is hij niet alleen moordenaar, maar helpt hij ook zijn broeder te leven.

Seth speelt een gunstige rol in de boot van Rē. Hij verdedigt de zonnegod tegen Apophis, de slang, die de machten van de chaos vertegenwoordigt. Evenals de goden van het inzicht, de magische kracht en het scheppende woord, die hetzelfde doen, moet Seth daarbij beschouwd worden als een bepaald aspect van Rē en wel zijn zegevierende kracht.

Seth als „buitenbeentje” is ook god van het buitenland. Hij is immers de vreemdeling, die niet in de normale orde thuis behoort. Met verschillende vreemde goden, maar vooral met de west-semitische god Baäl wordt hij gelijkgesteld. Als zodanig is Seth ook god van storm en onweer, natuurverschijnselen, die naar Egyptisch besef de vaste klimatologische orde verstoorden. Seth kwam tot grote eer tijdens de 19e dynastie. De koningen van deze dynastie stamden uit een oud geslacht van Seth-priesters en sommigen noemden zich naar de god Seti.

Na de 20e dynastie gaat het snel bergafwaarts met deze positieve waardering van Seth. Dit hangt samen met het feit, dat Egypte steeds meer last kreeg van buitenlanders, tegen wie het zich niet langer kon handhaven. Ook de god van het buitenland werd impopulair. Teksten, die bezweringen of scheldnamen van Seth bevatten, nemen toe.

Een kort overzicht als dit kan de veelzijdige inhoud van het boek niet tot zijn recht laten komen. Moge het echter wel voldoende zijn, dat U het zelf ter hand neemt.

J. ZANDEE

Mani, de stichter van het Manicheïsme

In Amsterdam promoveerde L. J. R. ORT, op 23 juni 1967, tot doctor in de godgeleerdheid, met een proefschrift getiteld: *Mani. A religio-historical description of his personality* (Leiden, E. J. Brill, 286 p., prijs f 36.—), waarbij Prof. Dr. C. J. BLEEKER als promotor optrad. Het boek verscheen als deel één van een nieuwe supplementen-reeks bij het godsdiensthistorische tijdschrift *Numen*.

In zijn boek poogt Dr. ORT te komen tot een betere kennis en begrip van de stichter van het Manicheïsme, Mani, die in de derde eeuw van onze jaartelling in Perzië leefde en uiteindelijk werd gedood.

Voor de kennis van hem en van het Manichaeïsme is men aangewezen op een niet al te groot aantal directe bronnen: handschriften van manicheese origine, geschreven in vele talen en schriften, al naar gelang deze godsdienst ten oosten en ten westen van Perzië zijn aanhangers vond. Voorts beschikt men over een aantal werken van zijn bestrijders, waartoe zowel de Islam als het oude Christendom behoorde (o.a. Augustinus, die in zijn jeugd deze religie aanhing). Nog niet zo lang bekend zijn nieuwe manuscripten van manicheese oorsprong, in Turkestan aan het licht gekomen.

Mede dankzij deze laatste vondsten is het mogelijk geworden de persoon en religieuze opvattingen van Mani zelf beter te verstaan, en in zijn dissertatie heeft Dr. ORT zich dan ook hierop toegeleid. Na een overzicht en waardering te hebben gegeven van vroegere studies inzake Mani en van de bronnen die de onderzoeker ten dienste staan, volgt een analyse van de persoon en opvattingen van Mani, aan de hand van het veelsoortige bronnenmateriaal. Middel-perzische, Parthische, Koptische, Sogdische, Syrische en Griekse teksten worden hiertoe onderzocht.

Dr. ORT komt tot de conclusie dat Mani, al was hij diep geworteld in de Iraanse religieuze tradities, en nam hij christelijke, mesopotamische en boeddhistische elementen op, toch niet enkel een syncretist was, maar o.a. door zijn relatie tot zijn „Twin-Spirit” en de bijzondere wijze waarop hij van zijn genezende wonderkrachten gebruik maakte, als een concrete, originele, en grote persoonlijkheid naar voren komt, wat zowel uit zijn geschriften als uit zijn afbeeldingen blijkt.

DE LITERATUUR VAN HET OUDE NABIJE OOSTEN IN FRANSE VERTALING

De geweldige toename van de belangstelling voor het oude Nabije Oosten heeft geleid tot een stroom van publicaties, die het geïnteresseerd lezerspubliek binnenleiden in de culturen van deze wereld. Het aantal goede, niet louter voor specialisten bestemde boeken dat sinds de tweede wereldoorlog is verschenen is legio. Met name de grote vlucht, welke de archeologie sindsdien heeft genomen, heeft hiertoe veel bijgedragen. Het zijn dan ook veelal boeken van archeologisch-historische aard die de aandacht van de lezers vragen, soms (ik denk aan de publicatie gewijd aan Tutanchamon) in internationaal kader in vele talen en landen tegelijk op de markt gebracht. Vele geschiedenissen, cultuurgeschiedenissen en atlanten kwamen van de persen. Door middel van pocket-uitgaven zijn vele belangrijke boeken voor weinig geld te verkrijgen (b.v. de talloze delen in de Aula-reeks, de Urban-Bücher,

de Pelican-Books, de Fischer Weltgeschichte e.d.). We kunnen hier verder volstaan met te verwijzen naar de literatuuroverzichten in de rubriek „Boekennieuws” die van tijd tot tijd in Phoenix verschijnen, en die de taak hebben onze leden attent te maken op belangrijke publicaties, waar in ons bulletin zelf telkens slechts enkele geselecteerde onderwerpen aan de orde kunnen komen.

Het kan niet anders of deze interesse voor het oude Nabije Oosten heeft niet slechts voor de archeologische, maar ook voor de literaire voortbrengselen van deze culturen belangstelling gewekt. En in dit opzicht zullen velen een zeker manco hebben gevoeld. Goede, moderne vertalingen van originele teksten, voorzien van een bondig commentaar, zijn vrij schaars. De reden hiervan is alleen te gissen. M.i. spelen hierbij twee factoren een rol: a) de enorme filologische arbeid, die verricht moet worden om tot zulk een uitgave te komen, en het voor sommigen moeizame offer hierbij af te zien van een omvangrijk en gespecialiseerd notenapparaat, en b) het feit dat dergelijke uitgaven voor de drukker en uitgever waarschijnlijk minder aantrekkelijk zijn, zowel door het veelal ontbreken van illustraties, als vanwege de problemen die vertaling in andere talen met zich meebrengt.

Natuurlijk is er op dit gebied wel het een en ander gepresteerd, waarvoor ieder grote waardering moet hebben. Ik denk in de eerste plaats aan het standaardwerk, uitgegeven door J. B. PRITCHARD, *Ancient Near Eastern Texts relating to the Old Testament* (Princeton, 1955², 4to, XX + 544 pag.), waaraan een aantal zeer deskundige engelstalige auteurs medewerkten. Een zelfde opzet heeft het in Engeland verschenen kleinere *Documents from Old Testament Times* (1958). Beide boeken laboreren echter aan een gebrek, dat met de principiële opzet ervan gegeven is: de selectie uit de literatuur is gemaakt vanuit het gezichtspunt: wat is van belang voor de student van het Oude Testament. Hoewel het „relating to the O.T.” uit de titel zeer ruim is genomen, en men b.v. in het aan Mesopotamië gewijde gedeelte vele belangrijke epische en mythische teksten vertaald vindt, domineert dit gezichtspunt toch begrijpelijkerwijze, wat o.a. tot uiting komt in de selectie der niet religieuze (b.v. historische) inscripties. Naast deze uitgaven zijn er verscheidene van meer speciale bundels, als *Mythologies of the Ancient World* (Anchor-Book, ed. S. N. KRAMER), met veel vertaalde mythologische teksten. Voorts kunnen we hier b.v. noemen t.a.v. Egypte, E. BRUNNER-TRAUT, *Altägyptische Märchen*, of G. ROEDER, *Die Ägyptische Gotteswelt*; t.a.v. Mesopotamië A. FALKENSTEIN-W. VON SODEN, *Sumerische und Akkadische Hymnen und Gebete*, en de vele vertalingen opgenomen in S. N. KRAMER's *Sumerian Mythology* en zijn *The Sumerians*.

Wanneer men komt buiten het terrein der zuiver literaire teksten is het

gebrek aan goede vertalingen dikwijls nog opvallender, althans wanneer het gaat om voor een groter publiek te gebruiken uitgaven. Alleen de vertalingen van de bekende wetsteksten uit Mesopotamië en Klein-Azië zijn hier een uitzondering, men denke b.v. aan H. BRONGERS, *Oud-Oosters en Bijbels Recht*. De boeiende mesopotamische briefliteratuur is wel toegankelijk in de reeks vertalingen van Mari-teksten en in de delen van het Corpus van oud-babylonische brieven, dat te Leiden wordt uitgegeven, maar het voor niet-specialisten noodzakelijke commentaar of de groepering naar onderwerp ontbreekt, en maakt het voor outsiders moeilijk deze documenten ten volle te appreciëren en te begrijpen; de uitgaven zijn ook in eerster instantie bedoeld als handboek voor de vakman. Het door de Chicago University Press aangekondigde boek van A. L. OPPENHEIM, dat een vertaling van en commentaar op een grote reeks brieven uit het oude Babylonië zal bevatten, zal hier in een leemte voorzien.

Gezien deze stand van zaken moet een nieuwe initiatief van franse zijde met veel enthousiasme worden begroet. „Les Éditions du Cerf” — bekend als uitgeefster van de *Bible de Jérusalem* — is dit jaar begonnen met de uitgave van een groots opgezette serie, genaamd *Littératures anciennes du Proche-Orient*, die ten doel heeft de voornaamste literaire werken van het oude Nabije Oosten in moderne franse vertaling, voorzien van inleiding en commentaar, voor belangstellenden toegankelijk te maken. Het is een project van grote opzet, en de titels van de eerste tien delen zijn reeds bekend gemaakt. De sinds 1959 in Frankrijk verschijnende reeks „Sources Orientales”, die ten doel had oosterse teksten, voorzien van commentaar, rondom een bepaald thema te groeperen (b.v. „La Naissance du Monde”, „Le jugement des morts”, „La lune” enz.) en die een zeer gunstig onthaal vond, wordt thans door deze naar opzet uitgebreider en naar gebied meer gespecialiseerde reeks voorbij gestreefd, zonder overigens zijn waarde te verliezen.

Voor het nieuwe project heeft de uitgever zich kunnen verzekeren van een reeks zeer deskundige medewerkers, „directeurs” van de verschillende gebieden, welke deze uitgave omvat. Het zijn: Egypte: FRANÇOIS DAUMAS; Sumerië: EDMOND SOLLBERGER; Akkadische teksten: JEAN NOUGAYROL; Hethietische teksten: EMMANUEL LAROCHE; West-Semitische teksten (phoen., hebr., aramees): ANDRÉ CAQUOT, ANDRÉ DUPONT-SOMMER en JEAN STARCKY; Zuid-arabische teksten: G. RYCKMANS. Hun namen staan garant voor de wetenschappelijke kwaliteit van de tekstbewerkingen, en maken deze serie voor vakman en belangstellende amateur beide waardevol. De volgende delen zijn aangekondigd, en geven een indruk van de omvang van de reeks: De assyrische wetten — G. CARDASCIA; De Codex Hammurapi — G. DOSSIN; Koningsinscripties van Sumer en Akkad — J.-R. KUPPER en

E. SOLLBERGER; Babylonische Wijsheidsteksten — W. G. LAMBERT, vertaald door J. NOUGAYROL; Egyptische Hymnen — A. BARUCQ; Hethietische Mythen — E. LAROCHE; Sumerische Mythen — S. N. KRAMER; Zuid-Arabische Inscripties — G. RYCKMANS; Aramese teksten uit Egypte — P. GRELOT.

Fig. 28. Vignet uit het dodenboek van Taoeheriet. Zij wordt afgebeeld terwijl ze aren leest, die zij in een zak verzamelt (Leiden, Rijksmuseum van Oudheden, T 3).
(*Kunst voor de Eeuwigheid*, afb. 11).

Het eerste deel is kort geleden van de pers gekomen en doet door zijn voorname uitvoering en kwaliteit alle goeds verwachten voor de toekomst: PAUL BARGUET, *Le Livre des Morts des anciens Égyptiens* (4to, geb., Paris, Editions du Cerf, 1967, 308 pag., vele tekeningen; f 42.—). Dit eerste deel geeft een idee van de opzet. Het omvat een inleiding van 25 pag., die handelt over het ontstaan, de vorm en de inhoud van het Dodenboek, de betekenis van het dodengericht, de functie van de magie, de daarin voorkomende goden en religieuze centra enz. Na een uitvoerige bibliografie —

waarin de nederlandse bijdragen tot de kennis van het Dodenboek, van de hand van LEEMANS, DE BUCK, ZANDEE en HEERMA VAN VOSS, getuigenis afleggen van de belangstelling voor dit religieuze document hier te lande steeds gekoesterd — volgt de vertaling van de thans 192 hoofdstukken. De tekst wordt daarbij geïllustreerd door tientallen vignetten, door F. LE SAOULT van dodenboekpapyri in het Louvre afgetekend, die de beschreven scènes afbeelden. Tot slot volgt een uitvoerige lijst van in het werk voorkomende godennamen en epitheta, een lijst van plaats- en tempelnamen, en een zakelijke index, gevolgd door een korte hoofdstuksgewijze inhoudsopgave van de tekst van het Dodenboek. De druk en de illustraties zijn met bijzondere zorg uitgevoerd. Dit eerste deel, dat niet ten onrechte gewijd is aan wat in de inleiding genoemd wordt het „oudste en meest complete religieuze document van de oudheid”, wekt de hoogste verwachtingen voor het vervolg. We wensden deze wetenschappelijke onderneming, die ten doel heeft de belles-lettres van het oude Nabije Oosten op verantwoorde wijze in bredere kring bekendheid te geven, een zeer voorspoedige voortzetting toe.

Dit eerste deel zal vooral welkom zijn bij hen die door het bezoeken van de met name aan de illustraties der Dodenboekpapyri gewijde tentoonstelling „Kunst voor de eeuwigheid” in Leiden en Brussel direct met dit oude document hebben kennisgemaakt. Was door de aard van de expositie hier de aandacht vooral gericht op de kunstzinnige illustraties der papyri, in dit boek kunnen zij de tekst die de illustraties draagt en zin geeft, bestuderen en woord en beeld combineren.

K. R. VEENHOF

BOEKENNIEUWS

Gilgameš-epos

Een nieuwe, aan het Gilgameš-epos gewijde uitgave kwam dit jaar van de pers van W. Kohlhammer Verlag, Stuttgart (een uitgeverij die zich o.a. verdienstelijk heeft gemaakt door de publicatie van de Urban-bücher, een reeks wetenschappelijke pocketboeken, waarvan er vele gewijd zijn aan onderwerpen uit het Oude Nabije Oosten ¹⁾): HARTMUT SCHMÖKEL, *Das*

¹⁾ In de reeks Urban-Bücher verschenen o.a. M. A. BEEK, *Geschichte Israels*; R. PETERS, *Geschichte der Türken*; G. WIDENGREN, *Mani und Manichäismus*; F. GABRIELI, *Geschichte der Araber*; S. MOSCATI, *Die Altsemitischen Kulturen*; H. SCHMÖKEL, *Das Land Sumer*; E. OTTO, *Ägypten, der Weg des Pharaonenreiches*; en W. HINZ, *Das Reich Elam*, alle uitstekend gedocumenteerd, en in prijs variërend tussen f 5.— en 8.—. In een vroeger nummer van ons bulletin vroegen we reeds aandacht voor een ander boek van de laatste auteur: W. HINZ, *Zarathustra*, dat leven en leer van deze iraanse godsdienststichter tekent en interpreteert, met name aan de hand van de Gathas van de profeet, waarvan een nieuwe vertaling wordt geboden (271 p., 10 pl., f 25.—).

Gilgamesj Epos. Eingeführt, rhythmisch übertragen und mit Anmerkungen versehen (1967, 8vo, geb., 130 pag., 4 pl., prijs f 23.—). De auteur, bekend door verscheidene publicaties op het gebied van het oude Mesopotamië, welke zich ten dele tot een wijder publiek richten, biedt in dit boek een duitse vertaling van het epos in vijfvoetige jamben, voorzien van een inleiding en verklarende opmerkingen als noten onder aan de pagina. De opzet is het epos begrijpelijk en tegelijk dichtertlijk aansprekend te maken voor de niet-vakman. De „Übertragung”, gebaseerd op de bestaande vertalingen, is zorgvuldig gedaan, en laat zich goed lezen. De noten geven welkome informatie, hoewel niet steeds daar waar men dit zou verwachten. In hoeverre een dergelijke poëtische en metrische weergave de voorkeur verdient boven een nauwkeurige, en toch allerminst saai prozaïsche vertaling als van Prof. DE LIAGRE BÖHL (*Het Gilgamesj Epos*⁴) of van SCHOTT-VON SODEN (*Das Gilgamesch Epos*, in Reclam-Serie nr. 7235, prijs slechts f 2.—) is een kwestie van persoonlijke smaak en eventuele voorkeur voor de nauwkeuriger, echte vertalingen. Jammer is alleen dat SCHMÖKEL niet ten volle verwerkt heeft wat door de intensieve studie van de laatste tien jaar aan nieuwe kennis over het epos beschikbaar is gekomen (nieuwe tekstgedeelten en gecorrigeerde lezingen). Dit betreft vooral het 4e, 5e, 6e, 7e en 10e tablet. Men moet constateren dat de in de bundel *Gilgameš et sa Légende* (Parijs 1960, resultaat van een aan dit onderwerp gewijd congres van Assyriologen) vervatte teksten en resultaten niet steeds gebruikt zijn. Het op pag. 51 als kol. V van tabl. 4 gegeven fragment behoort, zoals in deze bundel bewezen, tot tablet 5, terwijl er van „Chuwawas Wächter” sindsdien geen sprake meer kan zijn, daar Chuwawa zelf de wachter is. De door R. FRANKENA in deze bundel gegeven aanvullingen en correcties op het zesde tablet vindt men evenmin terug, getuige de als aanvullingen aangemerkte vertalingen, waarvan de, soms afwijkende, originele tekst thans bekend is. Dit betreft vooral de regels 80 e.v., terwijl ook de tekst na 113 beter bekend is. Het in r. 122v. naar onzekere aanvullingen beschreven optreden van de hemelstier, is thans door de oorspronkelijke tekst bekend, die duidelijk maakt dat de stier door zijn snuiven en briesen geweldige kuilen in de grond doet ontstaan, waarin de bewoners van Uruk bij honderden doodvallen. Enkidu weet er echter tijdig weer uit te springen en de strijd met de stier aan te binden. Dat de auteur de eind 1965 gepubliceerde fragmenten van het Epos (W. G. LAMBERT en A. R. MILLARD, *Cuneiform Texts... British Museum*, deel 46 nr. 16-35) en het zeer recent gepubliceerde stuk uit Ur (C. J. GADD, *Some Contributions to the Gilgamesh Epic*, in: *Iraq* 28, 1966, p. 105-212, bevattende een gedeelte van tablet zeven) niet kon verwerken spreekt vanzelf. Dit houdt echter in dat zijn editie qua tekst weinig meer biedt dan de Reclam-

editie. Het wachten blijft voorlopig op de door W. G. LAMBERT toegezegde editie van het Epos. Voor de sumerische Gilgamesj-verhalen, waaraan in dit boek weinig aandacht is geschonken, kan men zich informeren in S. N. KRAMER, *The Sumerians* (1964², passim, zie index), voor een overzicht over de recente Gilgamesj-literatuur is te verwijzen naar L. MATOUŠ, *Bibliotheca Orientalis* 21, 1964, p. 3-10. Het voor enkele jaren bij de opgravingen te Ugarit ontdekte Gilgamesj-fragment — de zondvloedgeschiedenis betreffende — zal binnenkort door J. NOUGAYROL worden gepubliceerd in het lang verwachte deel *Ugaritica V*.

Society for Old Testament Study, 1917-1967

Vijftig jaar geleden werd in Engeland opgericht de Society for Old Testament Study. Dit geleerde gezelschap, o.a. bekend door zijn jaarlijkse *Booklist* (een kritisch overzicht van de publicaties op O.T.isch gebied) en als uitgeefster van veelgebruikte werken als *The Old Testament and Modern Study* (1961², Oxford Paperback), and *Documents from Old Testament Times* (1958), publiceerde ter gelegenheid van zijn vijftig jarig bestaan een omvangrijk werk *Archaeology and Old Testament Study*, edited by D. WINTON THOMAS (Oxford University Press, 1967, 8vo, geb., XXXII + 493 pag., 2 kaarten, 19 pl., 12 fig., 1 chron. uitsl. tabel). Het doel van dit boek is hun die zich professioneel of om andere redenen bezig houden met het O.T. een up-to-date overzicht te geven van de betekenis der archaeologische ontdekkingen voor de studie van het O.T. Dit doel wordt verwezenlijkt door een overzichtelijke, compacte beschrijving en waardering van de ontdekkingen gedaan in de voornaamste vindplaatsen van het oude Nabije Oosten, althans voorzover deze om historische of andere redenen voor de student van het O.T. van belang zijn. Hoewel ook aandacht wordt geschonken aan geschreven documenten (b.v. teksten uit Alalakh, Ugarit, Nuzi, El-Amarna enz.), ligt de nadruk op de archaeologische vondsten. De bijdragen geven een algemeen beeld van de archeologische geschiedenis van de bewuste plaats, waarbij echter de perioden uit de pre-israelitische tijd iets beknopter worden behandeld, en gepoogd wordt de archaeologische, topografische, historische en culturele gegevens binnen het raam van wat uit het O.T. bekend is te plaatsen. Bepaalde vondsten geven soms aanleiding tot een meer gedetailleerde analyse van een probleem; dit is vooral het geval bij de aan niet-palestijnse vindplaatsen gewijde artikelen. Deze bieden de gelegenheid een meer algemeen overzicht te geven van de relaties tussen Israel en zijn buurlanden. Het artikel over Nuzi schenkt speciale aandacht aan de Churrieten en de overeenkomst tussen gebruiken uit de Nuzi-teksten en die overgeleverd inzake de patriarchen; het artikel over Thebe bevat een nieuw onderzoek van

de egyptische zg. „vervloekingsteksten”, dat over El Amarna geeft een overzicht van het *hapiru*-probleem. De volgende plaatsen komen aan bod: El-Amarna (F. F. BRUCE); Thebe (M. NOTH); Babylon (H. W. F. SAGGS); Nimrud (M. E. L. MALLOWAN); Nuzi (C. J. MULLO WEIR); Ur (C. J. GADD); Bogazköy (O. R. GURNEY); Alalakh (D. J. WISEMAN); Mari (A. PARROT); Ugarit (J. GRAY); Beth-Hakkerem (= Ramat Rachel, Y. AHARONI); Beth-Sjan (G. M. FRITZGERALD); Beth-Sjemesj (J. A. EMERTON); Debir (= Tell Beit Mirsim, W. F. ALBRIGHT); Engedi (B. MAZAR); Gibeon (W. L. REED); Hazor (Y. YADIN); Jericho (K. M. KENYON); Jeruzalem (D. R. AP-THOMAS); Lachisj (O. TUFNELL); Megiddo (J. N. SCHOFIELD); Mizpa (D. DIRINGER); Samaria (P. R. ACKROYD); Sichem (G. E. WRIGHT); Tirzah (R. DE VAUX); De Negev (Y. AHARONI); Filistea (T. C. MITCHELL); het Overjordaanse (N. GLUECK). De selectie van de plaatsen is voluit representatief en geeft een goed overzicht van het gehele historische toneel; slechts de Phoeniciërs en de Arameërs komen niet geheel tot hun recht, wat zeker voor de laatste zal samenhangen met het feit dat moeilijk een representatieve, archaeologisch onderzochte vindplaats valt te kiezen, waaraan een analyse kan worden verbonden. De uitgever heeft, zoals uit de inhoudsopgave blijkt, de medewerking gevonden van vele zeer deskundige medewerkers, veelal zelf bij de opgravingen van de bewuste plaatsen ten nauwste betrokken, zodat men eerstehands informatie krijgt. De bijdragen zijn kort en overzichtelijk, up-to-date en weinig speculatief: de opzet is feiten weer te geven en zo mogelijk te interpreteren. Uiteraard zal er over diverse punten verschil van mening bestaan, en ontmoet men soms enigszins achterhaalde opinies. Het artikel over Mari, dat nogal kort is uitgevallen en waarin men een bespreking van het probleem van de Amorietische persoonsnamen (en taal) mist, vermeldt opnieuw de zg. *dawidum*, als naamgenoot van David, terwijl als betekenis van het woord reeds verscheidene jaren geleden „nederlaag” werd vastgesteld. Dat neemt niet weg dat dit boek een zeer geslaagd project is, dat door zijn goed leesbare, betrouwbare inhoud, door de vele bibliografische verwijzingen, indices en kaarten, een waardevolle gids is in het moeilijke gebied der archaeologie, waar de oorspronkelijke gegevens dikwijls over vele artikelen, voorlopige en definitieve rapporten, en boeken zijn verspreid. Oudtestamentici, archaeologen, maar ook predikanten, leraren en vele anderen zullen de Society voor dit jubileumgeschenk dankbaar zijn, dat gezien de uitvoering en omvang niet duur kan heten (f 38.—).

Geografie van Palestina

Een ander belangrijk boek voor wie zich in Palestina interesseert, maar

dat iets meer op de vakman is afgestemd is *The Land of the Bible. A historical Geography*, van YOHANAN AHARONI (London, Burns and Oates, 1966, 8vo, geb., XIV + 409 p., 34 kaarten, f 32.—). In dit, door A. F. RAINEY uit het Hebreeuws vertaalde werk, geeft de israelische archaeoloog en historicus een samenvatting en indringende analyse van alle topografisch en historisch-geografische gegevens, geput uit archaeologische en epigrafische bronnen (uit Palestina, Egypte, Assyrië-Babylonië, Syrië enz.), welke betrekking hebben op Palestina tijdens de Kanaanitische en Israelitische periode, d.w.z. ruwweg tussen 2000 en 400 v. Chr. Voor een gebied als Palestina, waardoor van oudsher de voornaamste verbindingswegen van het oude Nabije Oosten liepen, is een grondige kennis van de historische geografie een *conditio sine qua non* voor een betrouwbare geschiedbeschrijving en interpretatie der gebeurtenissen, een conditie die in dit boek eigenlijk voor de eerste maal, voor zover het materiaal dit mogelijk maakt, wordt vervuld. Het boek, dat een omvangrijke hoeveelheid literatuur en gegevens verwerkt zal een onmisbaar handboek worden en een uitgangspunt voor verder onderzoek. Het valt uiteen in twee delen. Het eerste is een beschrijving van het land en zijn verschillende onderdelen (vlakten, bergland, Jordaanlenk, overjordaanse hoogvlakte; wegen, verbindingen, wateren; grenzen), gevolgd door een beschrijving van de ter beschikking staande bronnen, en afgesloten met een hoofdstuk over de toponomie, waarin de structuur, continuïteit en overdracht van geografische namen en de methoden ter identificatie van een ruïne worden behandeld. Het tweede deel analyseert het historisch-geografische materiaal aan de hand van de belangrijkste historische ontwikkelingen en exact dateerbare gebeurtenissen, eerst voor de Kanaanitische (vooral tegen de achtergrond van de Egyptische overheersing en invloed), en vervolgens voor de Israelitische periode (vanaf de uittocht tot de Perzische tijd). Het slot van het boek wordt gevormd door een zeer uitvoerig chronologisch overzicht in tabel-vorm; een lijst van tells en hun ligging en eventuele identificatie (14 pag.); een index van verwijzingen naar bijbelteksten, en een index van geografische namen. Het is met zijn 34 getekende kaarten royaal uitgegeven door Burns and Oates, te Londen.

Architectuur van het Oude Nabije Oosten

Architecture in Ancient Egypt and the Near East is een studie van ALEXANDER BADAWY (Massachusetts Institute of Technology, Cambridge, Mass., 1966, gr. 8vo, geb., 246 p., 38 fig., prijs f 35.—). De auteur, die een uitgebreide studie heeft geschreven van de egyptische architectuur, en speciale onderzoeken verrichtte over tal van detailpunten (stadsplanning, architectonische ontwerpen, huizenbouw, methoden van bescherming tegen

hitte), heeft zich in dit boek de grootse taak gesteld de gehele architectuur van Voor-Azië en Egypte te analyseren in zijn ontwikkeling en structuur en onderling te vergelijken, ten einde het speciale van iedere cultuur te ontdekken en een overzicht te bieden van de architectonische conventies en opvattingen in de prehistorische wereld. Dit onderzoek wordt uitgevoerd door achtereenvolgens in de verschillende cultuurgebieden (Egypte p. 3-72; Mesopotamië 75-119; Klein-Azië en Noord-Syrië, 120-146; De Levant (= Syrië-Palestina), 147-178; Elam en Perzië, 179-189; en Cyprus p. 190-202) de categoriën: steden, huizen, paleizen, tempels, graven, vestingen, bouw-materiaal en bouwstijl de revue te laten passeren, aan de hand ca. 400 kleine plattegronden, bijeengebracht uit de vakliteratuur. De twee slotcapita behandelen achtereenvolgens „Het oude Nabije Oosten en de Aegëische Wereld” en „Een chronologische synopsis”. Dit laatste caput geeft een dwarsdoorsnede door het materiaal en toont de geconstateerde ontwikkelingen, die worden vastgelegd in een tabellarisch overzicht dat laat zien waar en wanneer bepaalde architectonische karakteristika in de verschillende culturen optreden. Het is onmogelijk hier nader in te gaan op de inhoud van dit veel omvattende werk, waarin de schrijver toont het materiaal grondig te beheersen en duidelijk te kunnen presenteren. Wie, b.v. door de lectuur van het artikel van TH. A. BUSINK, *Les Origines du temple de Salomon* (JEOL 17, 1963, p. 165-182), enigszins op de hoogte is van de soort problemen waarmee een „Bauforscher” te worstelen heeft en geboeid is door het belang van dergelijk onderzoek, zal dit goed gedocumenteerde boek op de juiste waarde weten te schatten.

Nederlandse boeken over het oude Nabije Oosten

In de door Elsevier uitgegeven nederlandse versie van de reeks „De vroegste beschavingen” zijn weer twee delen verschenen. C. ALDRED behandelt *Egypte tot aan het einde van het Oude Rijk* (1967, 142 p., 136 ill., vele in kleur). Het boek beschrijft Egypte gedurende de prehistorische perioden en het Oude Rijk, van ca. 5000 v. Chr. tot ca. 2160 v. Chr. Aan de hand van de vele goed gekozen illustraties geeft de auteur een goed overzicht van de kunstzinnige voortbrengselen van de prehistorische culturen (Fayoem A, Merimde, El-Badāri, El-Amra, el-Gerza, Negada) met als hoogtepunten van kunst de fraai besneden messeheften en paletten, en van de kunst van het Oude Rijk (gebruiksvoorwerpen, tempels, pyramiden, sculptuur, reliëfs en sieraden). Het goed leesbare boek combineert voordelig tekst en illustraties, al kan het minder in details treden dan W. EMERY's *Archaic Egypt*, dat ook een bredere opzet heeft. In de bibliografie zijn verscheidene ned. vertalingen van boeken opgenomen, maar niet die van EMERY's bovengenoemde

boek (Aula-reeks) en het andere ned. boek dat zich rechtstreeks met deze cultuurperiode bezig houdt, H. ASSELBERGH's *Chaos en Beheersing. Documenten uit aeneolithisch Egypte*. Ook ontbreekt W. HAYES, *Most Ancient Egypt*. Chicago 1966.

W. CULLICAN geeft in woord en beeld een uiteenzetting over *De Kooplieden van de Levant. De Feniciërs en andere zeevarende volken aan de oostelijke kusten van de Middellandse Zee* (1967, 142 p., 138 ill., vele in kleur). Dit boek bestrijkt een enorm gebied, zowel naar tijd als plaats, en dit brengt mee dat de auteur gedwongen is tot korthed, wat soms leidt tot simplificaties en onvolledigheid bij de beschrijving van een cultureel en historisch zeer gecompliceerde periode (2e mill. v. Chr., begin 1e mill.). Tegen de achtergrond van de grote wereldrijken als Egypte en de Hethieten tekent hij de kunstzinnige en commerciële prestaties, onderlinge beïnvloeding en concurrentie van Phoeniciërs (inclusief de oudere geschiedenis van Byblos), Ugarit, Cyprus, de Filistijnen, Arameërs, Israëlieten en Grieken in de wereld van Voor-Azië en de Middellandse Zee. Er zal zeker verschil van gevoelens zijn over conclusies van de auteur, en het moderne onderzoek zal telkens tot herzieningen en nieuwe opvattingen aanleiding geven (b.v. inzake de Filistijnen, waarover de laatste jaren zeer veel wordt gepubliceerd). Het is zijn verdienste een goed leesbaar overzicht te hebben gegeven van deze belangrijke en moeilijk grijpbare geschiedsfase aan de hand van een reeks in breder kring veelal minder bekende afbeeldingen.

Een derde nederlandse uitgave is G. GARBINI's *De Oude Wereld*, verschenen in de reeks Gaade's wegwijzers door het rijk der Kunst, uit het engels vertaald door Drs F. R. A. HENKELS (Den Haag, 1967, 4to, geb., 176 pag., met 200 ill., waarvan de helft in kleuren, prijs bij intekening op de serie f 23.—; los: f 29.50). Dit boek is een bijzonder fraaie uitgave, mooi gedrukt met een collectie schitterende illustraties. Het behandelt de kunst van het Oude Nabije Oosten, inclusief Egypte in één band. Dat betekent niet dat het oppervlakkig is of zich enkel beperkt tot hoofdzaken. De auteur geeft een goed leesbaar overzicht van de kunstuitingen der voornaamste culturen en rijken, met waardevolle analyses, al moet hij zich telkens beperken. Het is een goed handboek b.v. voor de middelbare school en een inleiding voor wie zich degelijk wil oriënteren. De illustraties zijn voorzien van niet al te beknopte onderschriften en vullen de tekst goed aan. Enkele gebieden ontvangen weinig aandacht, zoals Luristan en Urartu (voor de kunst uit dit rijk kan men niet volstaan met een verwijzing naar de gouden beker uit Hasanlu). Waar de auteur van de beschrijving en analyse der kunstproducten overgaat op interpretatie of waar hij bepaalde beschavingen typeert, zijn wel eens vraagtekens te zetten (zo b.v. bij de paragraaf:

„De sumerische Beschaving” op p. 9). Hij hanteert soms een eigen terminologie, b.v. door te spreken van „Overgangstijd” voor Mesopotamië tussen 3000 en 2700 v. Chr., en laat de neobabylonische periode in zijn chron. schema al ca. 1200 v. Chr. beginnen. Ook de chronologie zelf bevredigt niet steeds; ondanks alle verschil van inzicht kan men niet zeggen dat het hethietische rijk zich in de 19e en 18e eeuw v. Chr. tot Babylon uitstreckte (p. 170). De daar voorkomende „lijst van volken en culturen” bevat trouwens meer onaanvaardbare simplificaties en onjuistheden, of onbewezen veronderstellingen, zoals dat de Amorieten in de Isin-Larsa periode de semitische taal in Babylonië invoerden (een taal die er minstens 600 jaar eerder reeds werd gesproken!), of dat de Filistijnen uit Anatolië afkomstig zouden zijn.

Deze schaduwzijden doen aan de waardering voor dit boek als *kunst*-geschiedenis niet af, al is het jammer dat het hierdoor ontsierd wordt.

In alle drie de nederlandse boeken is wel het een en ander op de vertaling aan te merken, al lijkt mij die van het laatste werk het zorgvuldigst. Overal merkt men duidelijk dat het vertalingen uit het engels zijn, b.v. door de handhaving van engelse transcripties van vreemde namen: *kb* voor onze *cb* (Alalakh), *sb* voor ons *sj* (in Kish, Shalmaneser, Lagash), of het gebruik van Sennacherib voor Sanherib. De transcriptie der oude namen en de chronologische terminologie is blijkbaar steeds een probleem en bron van drukfouten, terwijl er ook steeds apert onjuiste vertalingen te vinden zijn, zo b.v. „fluitvormige beker”, als vertaling van „fluted”, dat niet op de vorm maar op de versiering slaat, en te vertalen is met „gecanneleerd”. We dringen nogmaals aan op deskundige controle bij vertalingen van boeken op zulke gespecialiseerde gebieden.

Woordenboek der Oudheid

Van het in Phœnix XI (1965) p. 287 aangekondigde door de Fa. Romen en Zonen te Roermond uitgegeven Woordenboek der Oudheid, zijn thans drie afleveringen verschenen. Het gehele werk, dat ca. 8 afleveringen zal omvatten, is thans gevorderd tot het trefwoord *Claudius* (col. 672). De prijs van dit voortreffelijk gedrukte werk bedraagt f 11.25 per aflevering. We herinneren er nogmaals aan dat het doel van dit werk is de klassieke Oudheid, de wereld van de Bijbel, het Oude Nabije Oosten, Arabië en Egypte door middel van trefwoorden voor het eerst in één Woordenboek te bestrijken, waarbij als chronologische grens ca. 500 n. Chr. wordt aangehouden. In de redactie is een wijziging opgetreden, die één van de gebieden, welke voor onze leden van belang is betreft: Prof. Dr. M. A. BEEK verzorgt het

aan het Oude Testament en Palestina gewijde gedeelte, terwijl tot de redactie is toegetreden Prof. Dr. PH. HOUWINK TEN CATE, wiens gebied het Oude Voor-Azië is. De artikelen betreffende het oude Arabië worden verzorgd door Prof. Dr. G. RYCKMANS. Prof. VERGOTE is de redacteur en schrijver van de bijdragen over het oude Egypte. Die welke het oude Mesopotamië behandelen worden vanaf de derde afl. door G. VAN DRIEL en K. R. VEENHOF bijgedragen. Ook voor andere gebieden en speciale bijdragen, welke niet direct de interessesfeer van ons Genootschap raken, worden, zo nodig speciale medewerkers aangetrokken. We wenschen dit werk, dat hopelijk zal uitgroeien tot een onmisbaar handboek, voor wie zich snel en betrouwbaar wil oriënteren op een zo uitgestrekt gebied der geschiedenis en cultuur, een voorspoedige voortgang toe.

K. R. VEENHOF